

Academische Werkplaats
Gezonde Leefomgeving

Op zoek naar verbinding: Energiearmoede én een gezond binnenmilieu onder huurders

Op zoek naar verbinding: Energiearmoede én een gezond binnenmilieu onder huurders

Mei 2024

Auteurs:

Marjolein Stoopendaal (GGD West-Brabant)

Ike Kroesbergen (GGD West-Brabant)

Esther de Lathauwer (Brabantse GGD'en)

Linda Blous (Brabantse GGD'en)

Met gezamenlijk enthousiasme is het thema gezond wonen verbonden aan de aanpak van energiearmoede, met als doel vochtproductie in de woning verminderen, ventilatie bevorderen en schimmel tegen gaan. 22 inwoners in energiearmoede hebben als ervaringsdeskundigen samengewerkt met het onderzoeksteam. Zonder de kennis van de ervaringsdeskundigen was dit project niet mogelijk geweest.

Het project is uitgevoerd in overleg met en met advies van de begeleidingscommissie bestaande uit Amy van Grieken (Erasmus MC), Elke Hilderink (GGD Noord- en Oost-Gelderland), Joy Meijer (GGD Utrecht), Sabine Denissen (Brabantse GGD'en) en Rob van Strien, projectmentor (GGD Amsterdam).

Wij bedanken voor hun deelname aan het project: Quiet Community Roosendaal (Karin Bruijninx en Natalie Rutten), Social Klus Roosendaal (Caroline van den Akker en Denise Braat), Energiebox (Frank Westerduin, projectleider West-Brabant, Bo Maeijer, communicatieadviseur en Caro Engels, adviseur), gemeente Roosendaal (Joachim Baar, projectleider energiearmoede en woningisolatie en Wouter Swaerdens, beleidsadviseur bestaanszekerheid) en woningcorporatie Alwel (Anke Struijs, adviseur duurzaamheid en Rob Lips, coördinator wijkontwikkeling). De andere vijf gemeenten in West-Brabant die de energieklassers van Energiebox inzetten waaronder de gemeenten Etten-Leur en Moerdijk danken wij voor hun bereidheid tot kennisdeling en de verbinding met gezondheid in de energie-armoede aanpak.

Dit project is financieel mede mogelijk gemaakt door de Academische Werkplaats Gezonde Leefomgeving.

Referentie: Stoopendaal M, Kroesbergen HT, de Lathauwer E en Blous L. Op zoek naar verbinding: energiearmoede én een gezond binnenmilieu onder huurders. Breda: GGD West-Brabant, mei 2024.

Contact: M.Stoopendaal@ggdwestbrabant.nl

SAMENVATTING

De negatieve gezondheidsgevolgen van een ongezond binnenmilieu ten gevolge van energiearmoede zijn al geruime tijd bekend. Hoewel verschillende partijen allerlei maatregelen treffen om huishoudens te ondersteunen bij hun energierekening of energiebesparingen, speelt gezondheid daarin vaak geen rol. De verbinding tussen energiearmoede, verduurzaming en een gezond binnenmilieu ontbreekt vaak. Tegelijkertijd zijn gemeenten en woningcorporaties zoekende in hoe zij hun huurders het beste kunnen bereiken en op welke manier zij aansluiting kunnen vinden bij de doelgroep huurders in energiearmoede.

Onderzoeksvraag & opzet

In dit participatieve onderzoek staat de verbinding tussen energiearmoede en een gezond binnenmilieu centraal. De centrale onderzoeksvraag is: hoe kan het thema gezond binnenmilieu worden toegevoegd in communicatie, praktijkmaatregelen en beleid rondom energiearmoede en verduurzaming van energiekussers, gemeenten en woningcorporaties, waarbij huurders die te maken hebben met energiearmoede nadrukkelijk worden betrokken? De opzet van de studie is die van co-design, waarbij de huurders in energiearmoede centraal staan.

Resultaten

Door middel van vier workshops zijn 22 ervaringsdeskundigen betrokken bij dit onderzoek en is er samen met hen een infokaart ontwikkeld. Dit informatieproduct richt zich op ventilatie, vocht(productie) en het weghalen van schimmel zodat ook mensen in energiearmoede op een gezonde en eenvoudige manier energie kunnen besparen. Dit zijn de onderwerpen waar de ervaringsdeskundigen graag meer informatie over willen krijgen. Op basis van hun input is gekozen voor een infokaart, het liefst in combinatie met een gesprek door energiekussers.

Naast de ervaringsdeskundigen is ook met gemeenten, woningcorporaties en Energiebox (energiekussers) samengewerkt. Door middel van verschillende gesprekken is de aandacht voor een gezond binnenmilieu versterkt. Daarnaast werkt Energiebox samen met deskundigen milieu en gezondheid van de GGD aan aanpassingen in de training van de energiekussers, zodat deze beter aansluiten bij de thema's die de ervaringsdeskundigen belangrijk vinden én bij een gezond binnenmilieu. De praatplaat die de energiekussers gebruiken zal bij een nieuwe druk worden aangevuld met de tips vanuit de GGD. Op die manier dragen de adviezen van energiekussers nog beter bij aan een gezond binnenmilieu. Verder zullen zij het ontwikkelde informatieproduct uitdelen aan bewoners waar zij vocht of schimmelproblemen constateren, of bij elke bewoner die zij bezoeken indien gewenst door de opdrachtgever (gemeenten). De ontwikkelde infokaart zal landelijk beschikbaar komen. Via een workshop bij Atlas Leefomgeving zijn gemeenten, Ministeries, RIVM en GGD'en geïnformeerd over het betrekken van ervaringsdeskundigen, de ontwikkelde infokaart en de adviezen hoe beter te verbinden met de doelgroep in energiearmoede én met het thema gezond wonen. Bij woningcorporaties is de verbinding met ventilatie, vocht, schimmel en een gezond binnenmilieu bij energiearmoede gelegd in webinar(s) via de Academie van de Groene Huisvesters. Tevens zijn er kernboodschappen ontwikkeld, die gemeenten en woningcorporaties handvatten bieden om de verbinding met een gezond binnenmilieu te versterken. Ook is gevraagd aan TNO of in de halfjaarlijkse monitoring van het energiearmoedebestrijd bij gemeenten het thema gezond wonen opgenomen kan worden, zodat de verbinding tussen energiearmoede en gezondheid landelijk gemonitord wordt.

Hoe versterk je de verbinding met ervaringsdeskundigen?

Om de stem van huurders in energiearmoede te laten horen, is het essentieel om hun perspectief te begrijpen. Tips die kunnen helpen bij het leggen van de verbindingen met ervaringsdeskundigen zijn:

- Zoek lokale organisaties op om in verbinding te komen met mensen in energiearmoede.
- Wees helder in het doel van het project en doe aan verwachtingenmanagement.
- Werk aan vertrouwen: stel jezelf voor als mens en heb belangstelling voor de leefsituatie.
- Stem je methoden goed af op de doelgroep.
- Verlaag drempels om deel te nemen aan het onderzoek en stel je flexibel op.

Hoe versterk je de verbinding tussen en binnen organisaties?

Er is nog veel te winnen als het gaat om het versterken van de verbinding tussen gezondheid en energiearmoede. Wij hebben gedurende dit project enkele tips opgesteld om deze te versterken:

Voor iedereen:

- Geef financieel toegankelijke adviezen.
- Creëer bewustzijn bij verschillende organisaties als een eerste stap.
- Benoem gezondheid in het eigen communicatiemateriaal naar inwoners expliciet.
- Kijk kritisch naar het materiaal wat al is ontwikkeld binnen de eigen organisatie.
- Borg structurele samenwerking tussen belanghebbende organisaties.

Voor gemeenten:

- Werp geen drempels op in beleid; maak regelingen en informatie goed toegankelijk.
- Er is momentum aanwezig voor advisering bij beleid (energie)armoede, isolatie en verduurzaming.
- Denk na over de middellange termijn: hoe verder na de SPUK Energiearmoede?
- Neem gezond binnenmilieu in de aanbesteding en uitvoering van de SPUK energiearmoede, SPUK isolatie of verduurzamingsprogramma's op.
- Zet gezondheid op de agenda bij overleg tussen gemeente en woningcorporatie, en zorg dat kernboodschappen over vocht, schimmel en ventilatie in relatie tot gezondheid daarin gegeven worden.

Voor woningcorporaties:

- Maak gebruik van de kernboodschappen bij de opstelling van koers- of visiedocumenten.
- Veranker vocht, schimmel en ventilatie en de samenhang met gezondheid in prestatieafspraken.

Voor GGD'en:

- Wijs als GGD de gemeenten binnen jouw regio op de infokaart rondom ventileren, vocht en schimmel.
- Agendeer het thema gezond binnenmilieu bij gemeenten en woningcorporaties.
- Vraag aandacht voor de gezondheid van mensen in energiearmoede.

Voor organisaties die energiekussers inzetten:

- Kijk kritisch naar de trainingen, kunnen deze versterkt worden zodat vocht, schimmel en ventilatie en de samenhang met gezondheid worden meegenomen?

Voor onderzoeksinstellingen:

- Neem in de monitoring van uitvoeringsprogramma's rondom energiearmoede, isolatie of verduurzaming vragen op over gezond binnenmilieu.

Conclusie

Woningcorporaties zetten zich in om de woningvoorraad te verduurzamen. Naar verwachting duurt dit nog meerdere jaren. Tot die tijd blijven de huurders in energiearmoede een belangrijke groep om prioriteit aan te geven bij beleidskeuzes. Deze inwoners hebben meer gezondheidsproblemen en door vocht, schimmel en gebrekkige ventilatie kunnen deze gezondheidsproblemen ontstaan of verergeren. Door de concrete tips en de ontwikkelde infokaart van de ervaringsdeskundigen en de milieu- en gezondheidsdeskundigen uit deze studie te benutten, wordt de situatie van mensen in energiearmoede beter geagendeerd bij en binnen de verschillende domeinen van gemeenten en woningcorporaties en wordt dit verbonden aan het werk van energiekussers. Zo wordt gezamenlijk bijgedragen aan gezond en duurzaam wonen voor mensen in energiearmoede.

INHOUDSOPGAVE

Samenvatting	3
Hoofdstuk 1 Aanleiding & Achtergrond	8
Hoofdstuk 2 Onderzoeksvragen & Studieopzet	9
2.1 Studieopzet	9
2.2 Onderzoeksvraag A	11
2.2.1 Werving	11
2.2.2 Opzet workshop 1	11
2.2.3 Opzet workshop 2	13
2.3 Onderzoeksvraag B en C	14
2.3.1 Werving	14
2.3.2 Methode	15
Hoofdstuk 3 Resultaten	16
3.1 Resultaten workshops met ervaringsdeskundigen	16
3.1.1 Algemene doelgroep omschrijving	16
3.1.2 Participanten workshops	16
3.1.3 Resultaten workshop 1	17
3.1.4 Resultaten workshop 2	28
3.2 Gesprekken energiekussers	31
3.3 Gesprekken gemeenten en woningcorporaties	34
3.3.1 Gesprek gemeenten	34
3.3.2 Gesprek woningcorporatie Alwel	38
Hoofdstuk 4 het versterken van de verbinding in beleid en praktijk	41
4.1 Aanpassingen Energiebox	41
4.1.1 Praatplaat en toevoeging infokaart	41
4.1.2 Trainingen	41
4.2 Infokaart	42
4.3 Kernboodschappen ter inspiratie voor gemeenten en woningcorporaties	42
4.4 Versterken van verbinding: ervaringsdeskundigen	44
4.5 Versterken van verbinding: tussen en binnen organisaties	44
4.5.1 Inspiratiesessie Atlas Leefomgeving	45
4.5.2 De Groene Huisvesters Academie	45

4.5.3 Werkgroep Binnenmilieu van GGD GHOR NL _____	45
4.5.4 Halfjaarlijkse monitoring bij gemeenten over energiearmoede beleid_____	45
4.5.5 Tips voor het versterken van de verbinding tussen en binnen organisaties ____	45
Hoofdstuk 5 Conclusie _____	48
Hoofdstuk 6 Literatuur _____	49

HOOFDSTUK 1 AANLEIDING & ACHTERGROND

De negatieve gezondheidsgevolgen van een ongezond binnenmilieu ten gevolge van energiearmoede (zoals kou, vocht en schimmel) zijn al geruime tijd bekend. Er is een sterke relatie tussen kou binnenshuis en verhoogde mortaliteit en morbiditeit (Champagne et al, 2023; Marmot Review Team, 2011). Kou binnenshuis kan leiden tot cardiovasculaire en respiratoire ziektes en het vaker voorkomen van gezondheidsproblemen zoals verkoudheid en griep. Ook bestaande aandoeningen zoals artritis, reuma en astma kunnen hierdoor verergeren (Bentley et al, 2023; Champagne et al, 2023; Marmot Review Team, 2011; Jessel et al, 2019). Vocht en schimmel verhogen het risico op luchtweginfecties en astma en respiratoire problemen komen vaker voor door kou (Coulburn, 2022; RIVM, 2012). Met name kinderen zijn kwetsbaar als het gaat om een ongezond binnenmilieu. Schimmel in huis is daarnaast een bekende trigger voor astma bij kinderen. Opgroeien in een koud huis heeft verder voor kinderen negatieve invloed op leercapaciteit, emotioneel welzijn en voeding (Marmot Review Team, 2011). Uit recent onderzoek gepubliceerd door TNO (Van Maurik et al, 2023) bleek dat jongeren uit arme huishoudens waar de verwarming niet of nauwelijks aanstaat hogere zorgkosten hebben vergeleken met jongeren uit dezelfde soort huishoudens waar de verwarming wel aanstaat. Het gaat hierbij voornamelijk om ziekenhuis- en farmaciekosten. Naast de impact op fysieke gezondheid wordt de mentale gezondheid van zowel kinderen, jongeren, volwassenen als ouderen negatief beïnvloed door energiearmoede en dit kan leiden tot stress, angst en depressie (Bentley et al, 2023; Champagne et al, 2023; Marmot Review Team, 2011). Energiearmoede beïnvloedt naast de individuele fysieke en mentale gezondheid ook de sociale relaties van inwoners, wat mogelijk kan leiden tot sociale isolatie (Pellicer-Sifres, Simcock & Boni, 2021; Middlemiss et al, 2019).

In dit project borduren we voort op de bevindingen uit een eerdere desktopstudie over energiearmoede onder huurders (Stoopendaal & van Loon, 2023). Hoewel verschillende partijen allerlei maatregelen treffen om huishoudens te ondersteunen bij hun energierekening of energiebesparingen, blijkt daarin gezondheid vaak geen rol te spelen. Adviezen over hoe energie te besparen kunnen daarom nogal eens afwijken van de adviezen die de GGD geeft over een gezond binnenmilieu. Ook bij een landelijke organisatie van energiekussers bleek de verbinding tussen energiebesparingen en een gezond binnenmilieu te ontbreken. Tegelijkertijd zijn gemeenten en woningcorporaties nog zoekende in hoe zij huurders het beste kunnen bereiken met informatie over energiebesparingen en op welke manier zij aansluiting kunnen vinden bij de doelgroep huurders in energiearmoede (Stoopendaal & van Loon, 2023). In dit participatieve vervolgonderzoek staat de verbinding tussen energiearmoede en een gezond binnenmilieu centraal. Energiearmoede is daarbij gedefinieerd als een laag inkomen in combinatie met een hoge energierekening en/of een laag inkomen in combinatie met een slechte energetische kwaliteit van de woning. Samen met ervaringsdeskundigen én verschillende partijen onderzoeken we hoe het thema gezond binnenmilieu kan worden toegevoegd in communicatie, praktijkmaatregelen en beleid rondom energiearmoede en verduurzaming van energiekussers, gemeenten en woningcorporaties. Hierbij worden nadrukkelijk de meningen en ervaringen van huurders in energiearmoede betrokken en gaan we vooral gezamenlijk en praktisch aan de slag.

HOOFDSTUK 2 ONDERZOEKSVRAGEN & STUDIEOPZET

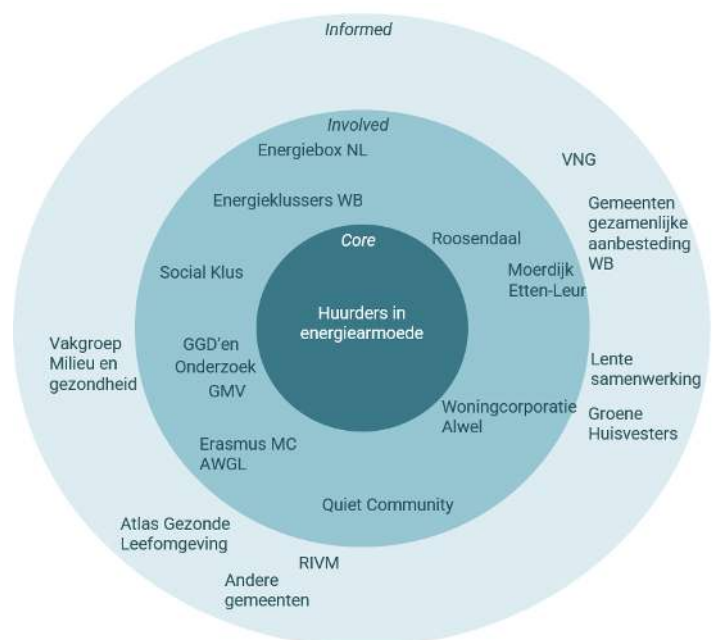
De centrale onderzoeksvraag is: Hoe kan het thema gezond binnenmilieu worden toegevoegd in communicatie, praktijkmaatregelen en beleid rondom energiearmoede en verduurzaming van energieklassers, gemeenten en woningcorporaties, waarbij huurders die te maken hebben met energiearmoede nadrukkelijk worden betrokken?

De deelvragen in dit onderzoek zijn:

- A. Hoe kunnen we samen met ervaringsdeskundigen (huurders in energiearmoede) invulling geven aan communicatie over gezond binnenmilieu op een zodanige manier dat het hen aanspreekt?
- B. Hoe kunnen we het thema gezond binnenmilieu onderdeel maken van de landelijke training en communicatie van energieklassers, zodanig dat de opgedane inzichten uit vraag A worden meegenomen?
- C. Hoe kunnen we gemeenten en woningcorporaties helpen om gezond binnenmilieu te verbinden aan energiearmoede en verduurzaming zodat dit thema zowel binnen de organisatie als in de communicatie naar huurders onderdeel wordt van het verduurzamings- en energiearmoedevraagstuk?

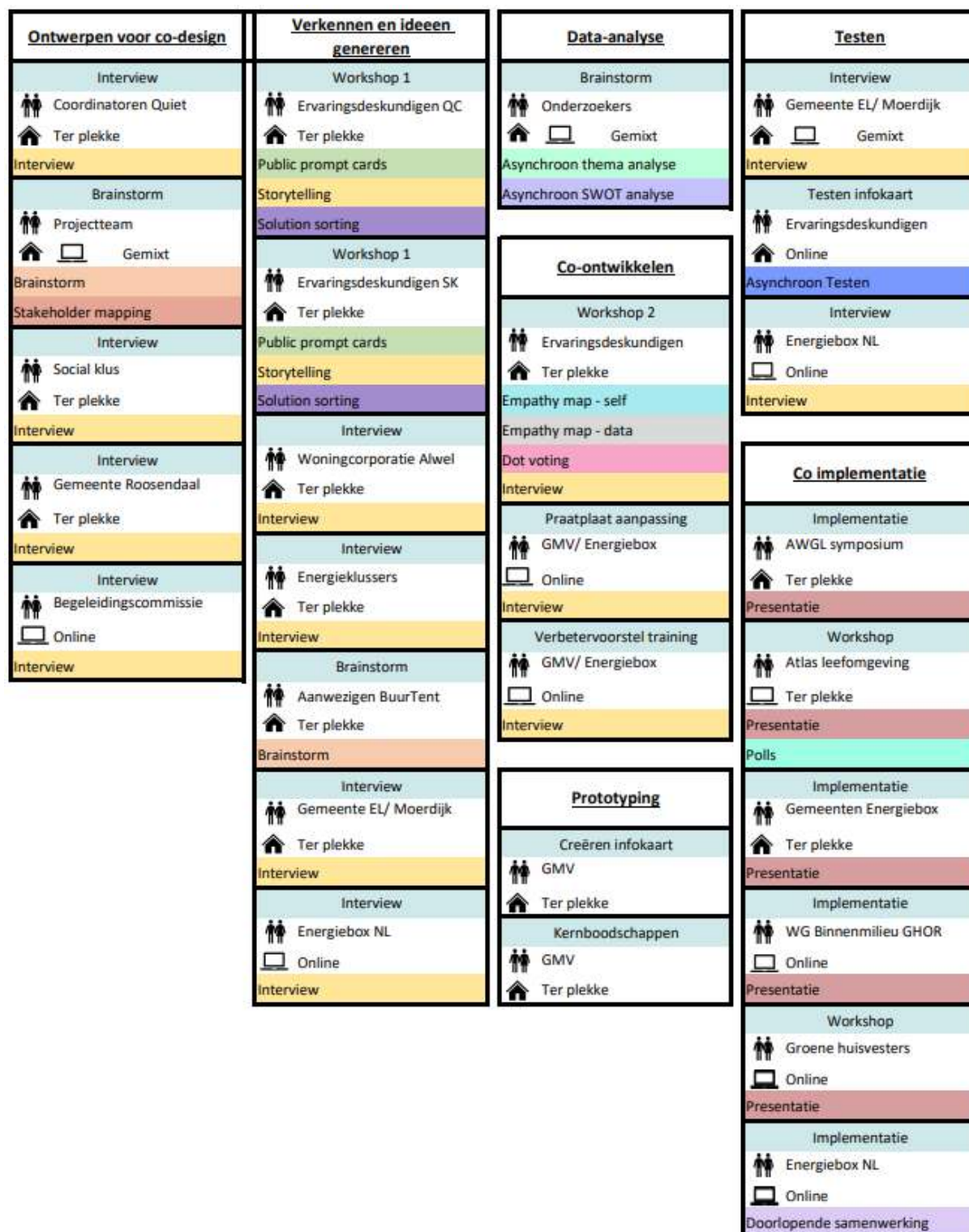
2.1 Studieopzet

De opzet van de studie is die van co-design (Kerr e.a., 2023), waarbij de core-stakeholders: de huurders in energiearmoede centraal staan in de aanpak. Samen mét hen is een informatieproduct over gezond binnenmilieu in de context van de aanpak van energieklassers onderzocht en ontwikkeld. De stem van mensen in energiearmoede wordt hierin op een gelijkwaardige manier gehoord. De essentie van co-design is dat de expert-kennis van ervaringsdeskundigen over het leven in energiearmoede samengevoegd wordt met de expert-kennis over gezond wonen van deskundigen gezondheid en binnenmilieu, om vervolgens samen een informatieproduct en communicatieaanpak te bepalen. De ontwikkel rol op basis van expert-kennis en de onderzoekers rol zijn hierbij gescheiden. De rol van onderzoekers is vragen stellen, onverwachte kansen ontdekken, methodes voorbereiden, interviews houden, resultaten analyseren en structureren, bevindingen terugkoppelen en laten toetsen en de randvoorwaarden van het project bewaken. De studieopzet is een geïntegreerd co-design met gemixte methodes en meerdere stakeholders (Kerr e.a., 2023). Vanuit de deelvragen is een stakeholdermap (figuur 1) gemaakt en is bepaald welke stakeholders betrokken en geïnformeerd moeten worden. De studieopzet is weergegeven in de co-design map, waarbij voor iedere aparte activiteit is bepaald door wie en met welke methode de activiteit is uitgevoerd (figuur 2). De gesprekken met ervaringsdeskundige huurders vonden als eerste plaats, zodat de bevindingen hieruit zijn

Figuur 1: stakeholder map

meegenomen naar het vervolg bij energiekussers, gemeenten en woningcorporaties. Kenmerkend voor co-design is dat de aanpak zich ontwikkelt in de loop van het project en de evaluatie de kenmerken heeft van een responsieve evaluatie (Abma, 2005), waarbij de elementen waarop en met wie wordt geëvalueerd zich ook ontwikkelen in de loop van het project.

Figuur 2: codesign map (QC = Quiet Community, SK = Social Klus, EL = Etten-Leur, GMV = Gezondheid, Milieu & Veiligheid GGD'en Brabant)

2.2 Onderzoeksvraag A

De onderzoeksgroep voor deelvraag A zijn huurders in energiearmoede die wonen in de gemeente Roosendaal, zowel huurders mét als zonder thuiswonende kinderen. Uit de desktopstudie bleek namelijk dat gezondheidseffecten door een ongezond binnenmilieu niet alleen voor volwassenen maar ook voor kinderen groot kunnen zijn en dat het hebben van kinderen invloed heeft op het verwarmingsgedrag. Er zijn 4 workshops gehouden om samen met de ervaringsdeskundigen een informatieproduct te ontwikkelen (workshop 1 is drie keer gegeven).

2.2.1 Werving

De werving van huurders in energiearmoede heeft plaatsgevonden via de [Quiet Community Roosendaal](#). Een belangrijk doel van de Quiet Community (QC) is het vertellen van oprechte verhalen van mensen die leven in armoede. De QC heeft naar inschatting van de leiding ongeveer 90% van de mensen in armoede in Roosendaal in beeld. De QC biedt fysieke plekken voor ontmoeting, waar de leden (ervaringsdeskundigen) zich comfortabel voelen. De onderzoekers hebben eerst kennis gemaakt met de coördinatoren van de QC Roosendaal. Uit dit gesprek is gebleken dat er twee verschillende manieren zijn waarop er mogelijk contact te leggen is met ervaringsdeskundige huurders:

- Koffie/ thee inloopmomenten van de QC: wekelijks vinden er op twee locaties koffie/thee inloopmomenten plaats. Hier komt vaak een wat oudere doelgroep op af.
- BuurTenten: in verschillende wijken wordt op regelmatige basis een mobiele tent opgezet, gecoördineerd door de buurtpreventie van de gemeente Roosendaal. Professionals van verschillende partijen zijn aanwezig (o.a. gemeente, vrijwilligers van buurtpreventie, Stichting Energietransitie Roosendaal, Quiet Community, Social Klus en welzijnsorganisatie WijZijn), zodat inwoners van de wijk terecht kunnen bij de BuurTent voor een kop koffie of thee en hun vragen.

Om ook jongere gezinnen te betrekken is gekozen om via [Social Klus](#) te werven. Social Klus is een stichting die zich vooral kenmerkt door het leveren van hulp en diensten aan inwoners van Roosendaal. Alle activiteiten worden uitgevoerd door vrijwilligers. Denk aan praktische of digitale ondersteuning, maar ook maatjescontact en het Roosendaals Jeugdontbijt. Er heeft een kennismakingsinterview plaatsgevonden met o.a. de coördinator van het Roosendaals Jeugdontbijt, waarbij vrijwilligers wekelijks een boodschappentas met 7 ontbijtjes bij gezinnen thuis afleveren. Met behulp van een door de onderzoekers aangeleverde tekst, heeft de coördinator een aantal mensen benaderd met kinderen met de vraag of zij bereid zijn om mee te werken.

2.2.2 Opzet workshop 1

Als eerste stap in het onderzoek zijn oriënterende workshops gehouden met ervaringsdeskundigen bij de inloopbijeenkomsten van de QC en via een aparte bijeenkomst ook op de locatie van Social Klus. Het doel is om ervaringsdeskundigen in eigen woorden te laten vertellen wat fijn wonen en een koud, vochtig huis met schimmel voor hen betekent en hoe zij hiermee omgaan. Om de betekenis die de ervaringsdeskundigen geven aan de verschillende thema's op te halen en te benutten in communicatie, praktijkmaatregelen en beleid, is gebruik gemaakt van de 'public prompt card' methode met fotokaarten en van

'storytelling' (Kerr et al, 2023). Op deze manier vertellen ervaringsdeskundigen wat zij zien op de foto's, wat dit voor hen betekent en hoe dat bij hen thuis is. Op de fotokaarten zijn de onderstaande thema's uitgebeeld. Op suggestie van de ervaringsdeskundigen is een foto over mentale gezondheid/ stress toegevoegd, omdat deze gemist werd.

- Koud huis
- Ventileren
- Schimmel
- Verschillende manieren van verwarmen
- Gezondheid: luchtwegklachten/ astma, aangevuld met thema stress
- Een gezellig/ fijn huis
- Woonsituatie

Het doel is ook om op te halen op wat voor manier en door wie informatie over een gezonde woning gedeeld zou kunnen worden. Om het gesprek hierover op gang te brengen, hebben de onderzoekers ook kaartjes meegenomen met daarop verschillende communicatiemethoden/ middelen (internet, folder, video, persoonlijk gesprek, informatie geven bij inloopbijeenkomst, informatie geven bij BuurTent) en verschillende partijen die informatie kunnen delen (vrienden/ familie, Alwel (woningcorporatie), gemeente, GGD, energieklussers, huisarts). Er is met 'solution sorting' (Kerr et al, 2023) gevraagd aan de ervaringsdeskundigen welke methoden en partijen zij het meest geschikt vinden om de informatie te delen.

De gesprekken zijn meestal in groepjes van 2-4 mensen gevoerd. Om de drempel om mee te praten over de thema's zo laag mogelijk te houden, zijn de gesprekken in een informele setting gevoerd en niet opgenomen. Bij de Quiet Community zijn de onderzoekers aangesloten bij natuurlijk ontstane groepjes en hebben zich persoonlijk voorgesteld en pas daarna als onderzoeker van de GGD. Dit om persoonlijk aan te haken bij de gesprekken. Deze informele setting vraagt flexibiliteit van de onderzoekers omdat mensen aansluiten bij een gesprek en een pauze inlassen wanneer zij behoefte daaraan hebben, waardoor het gesprek soms onderbroken is. Bij de bijeenkomst van Social Klus waren de ervaringsdeskundigen uitgenodigd, waardoor zij vooraf wisten wat er van hen verwacht werd. De onderzoekers maakten gedurende de gesprekken aantekeningen op papier zonder namen te vermelden. Gebruik van een laptop zou een te formele setting uitstralen.

Aan het einde van het gesprek is aan de ervaringsdeskundigen gevraagd of zij nogmaals mee zouden willen doen bij het vervolg van het project over de thema's die op fotokaarten uitgebeeld zijn. Degenen die dit wilden, hebben een toestemmingsformulier getekend waarbij ze hun contactgegevens hebben genoteerd. Het toestemmingsformulier dat is gebruikt, is een begrijpelijk toestemmingsformulier van Pharos, aangepast aan het doel en de setting van dit onderzoek. Er is gekozen voor dit begrijpelijke toestemmingsformulier omdat een deel van de ervaringsdeskundigen mogelijk beperkte gezondheidsvaardigheden heeft en we ook hen graag willen betrekken bij dit onderzoek.

Na afloop van de gesprekken hebben de onderzoekers de notities uitgetypt. Op basis van de uitgetypte verslagen is vervolgens met kleurcoderingen een asynchrone thematische analyse uitgevoerd. De fotokaarten dienden als leidraad voor de hoofdthema's voor de codering bij deze deductieve analyse. Daarnaast heeft er een inductieve analyse plaatsgevonden om ook overige gespreksthema's te coderen. De codering van de verslagen is eerst door één onderzoeker gedaan. Los daarvan heeft de 2e onderzoeker de analyse ook uitgevoerd. Discrepancies in de codering zijn besproken om tot consensus te komen.

2.2.3 Opzet workshop 2

Workshop 2 is opgezet rondom de drie thema's vocht, (het weghalen van) schimmel en ventilatie. Deze thema's zijn uit de eerste workshop naar voren gekomen. Het doel van de workshop met ervaringsdeskundigen is vierledig:

1. Toetsen en aanvullen van de resultaten van de eerste workshop en het samen formuleren van de centrale vraag per thema.
2. Diepgaander inzicht creëren in belemmerende en succesfactoren voor oplossingsrichtingen per thema.
3. Prioriteren van deze belemmerende en succesfactoren per thema.
4. Inzicht verkrijgen in welke elementen van verschillende communicatievormen aanspreken en waarom wel of niet.

Workshop 2 is georganiseerd op locatie van de Quiet Community. Door de Quiet Community is een uitnodiging verspreid met een aangeleverde tekst vanuit het projectteam. De ervaringsdeskundigen die eerder toestemming hebben gegeven om mee te doen in het project, zijn daarnaast persoonlijk benaderd.

Bij de workshops was de projectleider van [Energiebox](#) aanwezig, die kort uitleg gaf over wat de energiekussers doen en wat zij kunnen betekenen voor de ervaringsdeskundigen. Na afloop van de workshop heeft het projectteam de ervaringsdeskundigen die dat wilden, geholpen bij het aanmelden voor een bezoek van een energiefixer van Energiebox. De ervaringsdeskundigen zijn in twee groepen verdeeld over het thema ventileren en het thema vocht. Over het thema schimmel was in workshop 1 al zoveel verteld, dat de empathy map voor dit thema al goed gevuld was. Per groep heeft een onderzoeker het gesprek begeleid. Vooraf aan de workshop hadden de onderzoekers de resultaten van de eerste workshop samengevat op 'empathy maps' (empathy map through data). Per thema is een empathy map aangevuld, volgens het principe van self-empathy, waarbij de eigen ervaringen en gevoelens centraal staan (Kerr et al, 2023). Belangrijke vragen om te verdiepen zijn o.a.: wat zijn belemmeringen om zelf aan de slag te gaan, welke zorgen zijn er, hoe voel je je daarbij, wat frustriert je, wat heb je nodig of wat zeggen je vrienden erover? De ervaringsdeskundigen hebben vervolgens met 'dot-voting' (Kerr et al, 2023) aangegeven welke aspecten van de empathy maps in ieder geval moeten worden meegenomen in het informatiemateriaal. Op basis van deze prioriteiten is per thema de centrale vraag geformuleerd voor het te ontwikkelen informatiemateriaal.

Voor de laatste doelstelling van de workshop is er een gesprek aangegaan in 2 groepjes. Deze zijn begeleid door de milieudeskundigen uit de projectgroep. Per groep zijn 3 verschillende communicatievoorbeelden besproken en voor- en nadelen op een rij gezet. Daarbij is gelet op hoeveelheid tekst vs. afbeeldingen, stijl van afbeeldingen/opmaak, manier van schrijven, lengte van zinnen en communicatievorm. Aan het einde van de workshop is aan de ervaringsdeskundigen gevraagd of zij het ontwikkelde prototype willen testen en via whatsapp (app diary, Kerr et al, 2023) of mail willen reageren.

Figuur 3: verschillende communicatiestijlen

2.3 Onderzoeksvraag B en C

2.3.1 Werving

Om onderzoeksvraag B en C te beantwoorden zijn er in eerste instantie gesprekken gevoerd met de gemeente Roosendaal (vanuit beleid bestaanszekerheid) en met Woningcorporatie Alwel. Vanuit de desktopstudie is er al eerder contact geweest met deze partijen en zij wilden graag verder praten over de verbinding tussen energiearmoede en gezond binnenmilieu.

Het contact met de projectleider voor West-Brabant van de landelijke partij van energiekussers ([Energiebox](#)) is via de gemeente Roosendaal gelegd. Deze landelijke partij van energiekussers werkt in 24 gemeenten verspreid over Nederland. In West-Brabant zijn er zes gemeenten die via deze landelijke partij energiekussers inzetten. Energiebox is een sociale onderneming, die extra aandacht geeft aan huishoudens in energiearmoede, en energiekussers (ook wel energiefixers genoemd) werft en opleidt die een afstand hebben tot de arbeidsmarkt. De onderneming werkt volgens drie pijlers: duurzaamheid, armoedebestrijding en werkgelegenheid en is onderdeel van JMA adviesbureau. Ook is een apart gesprek gevoerd met de communicatieadviseur en een adviseur van de landelijke Energiebox om de verbinding met gezond binnenmilieu te bespreken in communicatiemiddelen- en praktijkmaatregelen.

Nadat de eerste ronde gesprekken is uitgevoerd, zijn meerdere gemeenten betrokken bij het onderzoek. Dit om na te gaan of aanpassingen in communicatie, praktijkmaatregelen en beleid in de verbinding tussen energiearmoede en gezond binnenmilieu ook buiten de gemeente Roosendaal passend zijn. Er zijn aparte gesprekken gevoerd met beleidsmedewerkers duurzaamheid van de gemeente Etten-Leur en gemeente Moerdijk. Ook is een workshop voor gemeenten vanuit de landelijke Atlas Leefomgeving georganiseerd. In deze workshop zijn bevindingen toegelicht en ook aan de aanwezigen enkele vragen over de verbinding tussen beleid/praktijk energiearmoede en gezond binnenmilieu voorgelegd. Verder is aan TNO gevraagd om in de halfjaarlijkse monitor over energiearmoede bij alle gemeenten in Nederland

vragen toe te voegen over de verbinding met het thema gezond wonen. De voorbeeld vragen die als 'polls' zijn uitgezet bij de inspiratiesessie van de Atlas Leefomgeving zijn overgedragen.

In het Academie programma van de [Groene Huisvesters](#) waar 30 woningcorporaties lid zijn, is in een reeds geplande workshop over schimmel de verbinding gelegd met energiearmoede en de bevindingen in dit project; ook staat nog een bijeenkomst gepland in dit Academieprogramma over energiearmoede. Verder zijn de volgende algemene communicatie activiteiten uitgevoerd: bij een landelijk symposium van de Academische Werkplaats Gezonde Leefomgeving zijn de studieopzet en eerste resultaten toegelicht en de aankondiging en het verslag van de inspiratiesessie bij de Atlas Leefomgeving zijn breed verspreid.

2.3.2 Methode

Ter voorbereiding op de gesprekken met energiekussers, gemeenten en woningcorporaties hebben de onderzoekers samen de onderwerpen vastgelegd voor het gesprek. De gesprekken zijn in duo gevoerd en er zijn (digitale) notities gemaakt door beide aanwezigen. Ook deze analyses zijn asynchroon gedaan, door na afloop van de gesprekken door één onderzoeker een verslag te maken, waarna een andere onderzoeker los daarvan conclusies uit het gesprek heeft geformuleerd en naast die van de hoofdonderzoeker heeft gelegd. Na twee projectmaanden is op basis van het tot dan toe verzamelde onderzoeksmateriaal een tussentijdse asynchrone SWOT analyse uitgevoerd, om de verdere projectstrategie aan te scherpen. Hierbij is in kaart gebracht wat sterke en zwakkere projectfactoren en kansen en bedreigingen vanuit externe factoren zijn. De SWOT analyse is uitgevoerd door beide onderzoekers apart, waarna de resultaten naast elkaar zijn gelegd. Verschillen zijn besproken in het projectteam om tot consensus te komen.

HOOFDSTUK 3 RESULTATEN

3.1 Resultaten workshops met ervaringsdeskundigen

3.1.1 Algemene doelgroep omschrijving

[Quiet Nederland](#) heeft op 12 plekken in Nederland lokale Quiet Communities met totaal bijna 6.000 leden, en er komen steeds meer plekken in Nederland bij. In 2023 heeft Quiet Nederland een enquête uitgevoerd onder alle leden, waarop 582 leden hebben gereageerd. Van de respondenten maakt 98% zich zorgen over de stijgende prijzen en komt 95% moeilijker rond in 2023 dan in het jaar ervoor. Slechts 55% geeft de eigen gezondheid een voldoende (ter vergelijking: gemiddeld in Nederland beoordeelt 70% van de 18-plussers de eigen gezondheid als goed of zeer goed volgens de GGD Gezondheidsmonitor 2022). Daarnaast heeft de helft van de respondenten op de enquête van Quiet Nederland recent een problematische schuld bij de overheid of een semioverheidsinstantie en geeft 16% aan dat hun woning het afgelopen jaar aanmerkelijk duurzamer is geworden.

Het samengevatte beeld is dat de leden van de Quiet Communities mensen zijn in (stille) armoede, die moeilijk kunnen rondkomen en hun eigen gezondheid vaak als onvoldoende bestempelen, en waarbij de verbetering van de verduurzaming van de woning het afgelopen jaar door minder dan één op de vijf leden is genoemd.

3.1.2 Participanten workshops

Bij de eerste workshop met leden van Quiet Community Roosendaal hebben 16 mensen deelgenomen, verdeeld over twee inloop koffie/ thee momenten. De participanten zijn met name alleenstaande mensen van middelbare leeftijd (ongeveer boven de 50 jaar). Eén van de participanten woont met kinderen in de puberleeftijd. Onder de 16 deelnemers zijn er drie met een koopwoning. Alhoewel het onderzoek zich focust op huurders zijn de inzichten van de deelnemers met een koopwoning meegenomen, omdat zij in (energie)armoede leven en soortgelijke input hebben gegeven als de deelnemers met een huurwoning. Onder de deelnemers zijn er drie die expliciet hebben aangegeven een migratieachtergrond te hebben. Hier is niet actief naar gevraagd in de gesprekken. Van de 16 ervaringsdeskundigen hebben er zeven aangegeven ook in het vervolg mee te willen werken in het project.

De BuurTent is bij een eerste poging niet geschikt gebleken om met ervaringsdeskundigen te spreken, maar leverde wel nieuwe contacten met organisaties in de gemeente Roosendaal op, waaronder Social Klus. Via Social Klus zijn drie extra participanten bereid gevonden, allen ouders van kinderen (verschillende leeftijden van de kinderen: baby, basisschoolleeftijd en puberleeftijd), waarmee op de locatie van Social Klus een workshop is gehouden (opzet workshop dezelfde als die bij de leden van de Quiet Community). Eén van hen had een migratieachtergrond. Deze hebben alle drie aangegeven ook in het vervolg mee te willen denken in het project.

Bij de derde workshop, die was gericht op de terugkoppeling van de resultaten, deze te verdiepen en tot een centrale vraag te komen en communicatievormen te bespreken, hebben 12 ervaringsdeskundigen deelgenomen. Dit betrof deels dezelfde mensen (9 ervaringsdeskundigen) als in eerdere workshops en deels nieuwe deelnemers (3

ervaringsdeskundigen). Alle aanwezigen hebben zich ingeschreven voor een bezoek van een energiekluuser bij hen thuis. De deelnemers hebben een supermarkt bon van €20 gekregen als dank voor hun bijdrage. Vanuit workshop 2 zijn nog extra 3 toestemmingsformulieren ingevuld om verder mee te denken, wat het totaal op 13 ervaringsdeskundigen bracht die toestemming hebben gegeven om contact met hen op te nemen en op 22 ervaringsdeskundigen die gedurende het project minimaal één keer hebben meegedacht.

3.1.3 Resultaten workshop 1

Kou en verwarmen

Een veel voorkomend gespreksthema is kou en de manier van verwarmen in huis. Figuur 4 is door de ervaringsdeskundigen veelal als eerste gekozen om over te spreken. Het beeld is herkenbaar voor de ervaringsdeskundigen. Zij geven over het algemeen aan zuinig te doen met verwarmen van het huis en hierop te letten. Wanneer de verwarming aan gaat, is dit vaak rond de 18 of 19 graden. Meestal wordt er niet constant verwarmd en gaat de verwarming slechts een paar uurtjes aan. Daarnaast zijn er ook ervaringsdeskundigen die de temperatuur nog lager houden of hun huis helemaal niet verwarmen. Er is door meerdere ervaringsdeskundigen aangegeven dat alleen het deel van het huis waar ze op dat moment zijn, verwarmd wordt. Slaapkamers worden veelal niet verwarmd. Sommige ervaringsdeskundigen geven aan geluk te hebben; zij hebben toevallig een vast contract met lage tarieven, of het appartement is ingeklemd tussen burens die wel stoken, wat de kosten voor henzelf beperkt houdt. Van de ervaringsdeskundigen zijn er drie die een volledig geïsoleerde huurwoning hebben en geen verwarmingsproblemen ondervinden. Veel ervaringsdeskundigen gebruiken dekentjes en trekken een extra trui aan. Eén ervaringsdeskundige met kleine kinderen verwarmt de bedden voor met een elektrische deken, omdat ze de verwarming in de slaapkamers nooit aan durft te zetten vanwege kosten. Een aantal gebruikt een elektrische kachel voor als het echt koud is. Ook wordt er door een ervaringsdeskundige gebruik gemaakt van bio-ethanol warmers.

Figuur 4

[wat betekent deze foto (figuur 4) voor jou?]

"Je koud en armetierig voelen".

"Dat herken ik wel, dat ben ik. Nu als het vriest zet ik de verwarming even aan, maar daarna weer uit. Nu als het zo koud is, heb ik ook een tochtstrip onder de deur. Ik verwarm alleen de ruimtes waar ik ben".

"Ik verwarm mijn huis niet meer dan op 18 graden vanwege de kosten".

"Ja ik doe wel zuinig aan, de thermostaat doe ik elke winter gewoon op maximaal 18 graden. Ik leef zo'n beetje in de keuken dus ik zet hem alleen daar aan".

"Ik probeer eigenlijk expres geen verwarming aan te zetten, ik ben heel bang voor hoge kosten. Ik heb ook een variabel contract, dus elke maand kan het weer meer of minder zijn. Beneden bij ons is het nu 17,5 graden, boven weet ik niet. Maar daar doe ik hem sowieso nooit aan. Ik heb in december 2 keer de verwarming een uurtje aangehad, ik heb gelijk een hogere rekening gekregen".

"Ik heb toevallig mijn contract nog 1 jaar vast. De burens stoken daarnaast ook flink dus dat scheelt. Ik let er wel wat op. Ik gebruik een elektrische kachel en die zet ik gewoon eventjes aan".

"Ik verwarm alleen het huis daar waar ik zit, niet de slaapkamer. Ik heb daar een elektrische deken om het bed voor te verwarmen".

Figuur 5

Ventilatie

Het thema ventilatie is bij alle gesprekken aan bod gekomen. Figuur 6 bracht vaak het gesprek rondom ventilatie op gang. De ventilatiesystemen verschillen erg per huishouden. Waar sommigen schuifjes of roosters hebben in de kozijnen, hebben anderen juist een mechanisch systeem of kleine klepraampjes. De afweging om wel of niet te ventileren is sterk afhankelijk van de kou. Wanneer het buiten erg koud is, geeft het overgrote deel aan weinig of niet te ventileren. Twee ervaringsdeskundigen geven aan nooit te ventileren vanwege de kou (in huis) en bijbehorende stookkosten. Vaak gaven mensen wel aan elke dag even iets open te zetten. Naast kou, vormen tocht en geluid ook redenen om niet te ventileren. Eén ervaringsdeskundige gaf aan altijd te ventileren, ook in de winter. Dit kwam voornamelijk doordat er frisse lucht in huis nodig is vanwege de astma van de kinderen.

Figuur 6

"Ik hou wel alles dicht, ik zit niet voor de mussen te stoken. Ik heb wel zelf veel gedaan in huis, waardoor ik toch nog aardig wat kieren heb en daardoor een soort van ventilatie".

"Als je je raam zo open zet dan vliegt het geld erdoor naar buiten".

"Als de roosters open staan, voel ik de tocht als ik op de stoel zit".

"In de winter heb ik geen frisse lucht. Het is 16 graden binnen, dus dan ga ik niet nog een raam open zetten".

"Ik heb ventilatieroosters, maar die heb ik nu dicht staan want het waait nu te hard, en dan moet ik meer stoken".

"Ik heb geen roosters, dus ik zet in de ochtend even de balkondeur open. Ventileren doe ik niet altijd vanwege de kou, maar ik wandel veel buiten [met hondje]".

Ervaringsdeskundigen met een mechanisch ventilatiesysteem vinden het niet altijd duidelijk hoe dit systeem werkt en hoe het onderhouden moet worden.

"Ik heb een mechanisch ventilatiesysteem, moet dat niet een keer schoongemaakt worden? Dat is nog nooit gebeurd. Ik zet het ventilatiesysteem niet aan, want het is vuil".

“Wat ik niet goed begrijp is hoe ik de afzuiging in de keuken goed moet regelen. In de keuken mag ik alleen een recirculatie afzuigkap aansluiten op het gat voor de luchtafvoer, maar die kan ik niet betalen. Ik kook met het raam open, wat bij regen en wind niet handig is”.

Er wordt door ervaringsdeskundigen geen onderscheid gemaakt tussen ventileren of luchten. Wel weten ze over het algemeen dat het belangrijk is om te ventileren.

“Je hoort wel eens mensen die altijd in de winter de ramen dicht houden maar ook in de winter moet het [ventileren]. Ik zie het wel om me heen van die mensen die alles helemaal dichtstoppen, je moet frisse lucht hebben. Je hebt ook gassen van de verwarming en van het koken enzo”.

Opvallend is dat er slechts door vier ervaringsdeskundigen een verbinding tussen ventilatie en vocht is gemaakt.

Vocht

Voor het thema vocht is geen aparte fotokaart gebruikt, maar een foto met schimmel waarop ook condens te zien is (figuur 7). Verschillende ervaringsdeskundigen gaven aan dat het belangrijk is om vocht uit het huis te krijgen en dat een raam open zetten hierbij helpt. Ook het aanzetten van de verwarming is genoemd als manier om vocht uit huis te verdrijven. Voor sommige blijft het een raadsel waarom er vocht is, omdat ze al erg hun best doen met de ventilatie. Door anderen is het thema vocht soms kort benoemd; dat ze er bijvoorbeeld geen last van hebben of dat het een kwalijke zaak is als je vocht in een huurhuis hebt.

Figuur 7

"Wij hebben heel veel vocht, vooral boven hebben we veel condens. Maar ik weet niet hoe het kan. Ik heb vaak alle ramen open, de badkamer deur moet altijd dicht blijven en het raam in de badkamer open. Als we douchen zetten we de zuiger aan. Dit doen we ook met koken. Ik weet niet wat ik nog meer moet doen, misschien dan toch de verwarming? Maar ja, dat is duur".

"Als je vocht in je huis hebt, dan moet je een raam open zetten. Het is belangrijk om vocht uit je huis te krijgen".

"Ik zet de verwarming aan in de ochtend zodat het vocht even weg is. De foto met druppels op het raam is erg herkenbaar, we hebben veel vocht en verwarmen dan wel overal zodat het vocht weggaat. De frisse lucht helpt om het vocht eruit te halen".

Schimmel

Verscheidene ervaringsdeskundigen hebben aangegeven schimmel in huis te hebben. Bijvoorbeeld in de badkamer door een lekkage of in de kozijnen. Eén van hen is een vrijwilliger bij een welzijnsorganisatie en maakt met grote regelmaat mee dat halve muren in de huizen waar ze als vrijwilliger komt, onder de schimmel zitten. Zij vraagt zich af waar deze mensen dan terecht kunnen. Veel ervaringsdeskundigen vinden het de verantwoordelijkheid van de woningcorporatie om schimmel te verwijderen. Veel mensen geven aan dat ze niet weten hoe je het weg krijgt. Twee ervaringsdeskundigen hebben aangegeven zelf de schimmel te verwijderen met een schoonmaakmiddel of bleekmiddel. Door de deelnemers is niet expliciet gesproken over de relatie tussen schimmel en vocht, oorzaken van schimmel die wel zijn genoemd, zijn: slechte isolatie, enkel glas, lekkage, een soort condens en koudere plekken rondom de kozijnen, waar tocht is en de naden zitten.

"Dat schimmel weg wordt gehaald is een taak van Alwel. Als je verhuist naar een ander huis dan knapt Alwel het appartement wél op; maar als je belt en netjes vraagt dan komen ze niet. Ik kan er zelf niet bij [plek met schimmel], het zit bovenin de hoek van de badkamer. Mensen die veel zeuren worden gehoord, maar de anderen niet".

"Ik heb wel wat schimmel in de woonkamer, daar moet ik nog over heen schilderen. [Wist u dat je schimmel ook zelf weg kan halen?] Nee dat wist ik niet, hoe dan? Ik weet niet hoe je ervan af komt of waar het door komt, komt dat door een soort condens?".

"Wij hebben schimmel in de badkamer en aan de andere kant van de muur, in mijn zoons slaapkamer. Ik probeer wel met een soort Dasty, die ontvetter weet je wel, maar dan niet de echte Dasty maar een goedkoop merk van de Action om het weg te halen. Of mijn man probeert het wel eens met bleekmiddel, want ik ben daar allergisch voor, maar het komt dan ook weer terug".

"In mijn vorige huis had ik witte randen bij de plavuizen, de plavuizen bolden ook op. Heb ik laten zitten, ik wist niet goed wat ik ermee moest".

Gezondheid

Het thema gezondheid is in elk gesprek naar voren gekomen. Hoewel er fotokaartjes zijn gebruikt rondom het thema gezondheid (figuur 8, 9 en 10), is dit thema vaak al spontaan naar boven gekomen wanneer er werd gesproken over ventileren en schimmel. De ervaringsdeskundigen weten goed dat ventileren gezonder voor je is en dat schimmel ongezond is. Deze kennis betekent echter niet dat er ook daadwerkelijk geventileerd wordt of dat de schimmel op de juiste manier weggehaald wordt. Ook zij die aangeven dat ventileren goed is voor je gezondheid geven in hetzelfde gesprek aan weinig of niet te ventileren. Luchtwegklachten en astma worden door deelnemers aan kou en vocht in huis gerelateerd. Kinderen zijn benoemd als een kwetsbare groep, en werden als extra reden gezien om snel aan te kloppen bij de woningcorporatie als er iets mis is in huis. Zoals in de algemene doelgroepomschrijving al naar voren is gekomen, hebben veel ervaringsdeskundigen (chronische) gezondheidsproblemen.

Figuur 8

[wijst foto schimmel aan] "De schimmel schijnt heel erg slecht te zijn voor de gezondheid".

"Het [de schimmel] is heel ongezond voor je, het veroorzaakt allemaal ziekten en dat zou niet mogen".

"Ik weet dat gezonde lucht wel belangrijk is, maar buiten is het ook niet altijd gezond. Met alle vliegtuigen enzo".

"Ja ik zie wel dat dat ventje iets van bronchitis of astma heeft [figuur 9]. En zij misschien iets van griep ofzo [figuur 8]. Ja dan is de vraag hoe hij daar aan komt. De vochtigheid kan daar een rol in spelen, stof bijvoorbeeld ook. Je moet er zelf voor zorgen dat je huis stofvrij is".

"Ik heb een buurvrouw die loopt te hoesten vanwege een koud huis".

"Mijn zoontje die had geen astma en nu sinds we hier wonen en hij die schimmel in zijn slaapkamer heeft, heeft hij astma. Ook mijn dochter, die had al wel astma, maar het verergert sinds we hier wonen".

Figuur 9

Naast de kennis die mensen hebben, hebben ook bestaande gezondheidsproblemen effect op de manier van verwarmen en ventileren in huis of worden gezondheidsklachten verergerd door de kou. Eén deelnemer heeft zulke zware klachten ontwikkeld door schimmel in een eerder huis, dat zij uiteindelijk een andere huurwoning toegewezen heeft gekregen.

"Ik weet dat het [foto van open raam] niet helemaal dicht mag, dat is niet goed. Het is beter voor de luchtkwaliteit en gezondheid om het raam open te zetten. Ik heb wel een ventilatiesysteem maar gebruik dat niet wegens chronische verkoudheidsklachten".

"Ik heb gemerkt dat ik meer ga hoesten als het huis te koud is; ik word dan ziek. Ook krijg ik meer gezondheidsklachten als het huis te koud is. Als het te koud is in huis, moet ik de puffer vaker gebruiken. In mijn vorige schimmelhuis heb ik drie keer een zware longontsteking gehad.Ik moet wel stoken, want als ik dat niet doe krijg ik meteen vocht en schimmel en daardoor meer gezondheidsklachten. Ik douche met open deur, anders krijg ik meteen luchtwegklachten door de damp in de douche".

"Zo zit ik ook onder een deken, ik heb lymfoedeem en heb het daardoor koud".

"Ik heb aardig wat fysieke problemen zoals artrose, dat doet ook meer pijn als het zo koud is. Nederland is sowieso een koud land".

"Mijn vrouw heeft fibromyalgie en zij is degene bij ons thuis die het koud heeft".

"[ventileren] Het is wel belangrijk om dat te doen. Ik heb zelf wel snel last van als het te warm of te vochtig of te koud is. Ik heb ook kanker dus ik slik veel medicatie. Dus het is bij mij belangrijk dat het niet te koud of te warm is".

Bovengenoemde gezondheidsproblemen hebben vaak als gevolg dat de ervaringsdeskundigen meer last ervaren van kou in huis, maar tegelijkertijd niet teveel willen stoken vanwege de kosten, of dat ze daadwerkelijk meer gaan stoken en daardoor minder te besteden hebben. Naast lichamelijke gezondheid, is ook mentale gezondheid en eenzaamheid genoemd. Niet zozeer als direct gevolg van energiearmoede of een ongezond binnenmilieu, maar als een gevolg van de algehele armoede.

"Niet alleen lichamelijke gezondheid, maar ook veel stress door de situatie. Ik probeer nu wel wat beter dan voorheen voor mezelf ontspanning te zoeken, bijvoorbeeld als er een aanbieding is voor een schoudermassage".

"Ik kom er wel achter [welke hulp er te krijgen is], maar het kost me veel energie. Je raakt ervan in de war. Ik kan nu mijn verhaal doen, maar heb de situatie meegemaakt van schulden plus gezondheidsproblemen bij mezelf en kinderen, toen kon ik er niet over praten door alle stress. Ik kan er nu wel over praten".

Verder is ook door een aantal ervaringsdeskundigen genoemd dat er sprake is van veel eenzaamheid en dat de Quiet Community daarom een mooie plek is om een praatje met mensen te kunnen maken.

Figuur 10

Manier van communiceren

Aan de ervaringsdeskundigen is gevraagd op wat voor manier er informatie gedeeld zou moeten worden over een gezonde woning. Hiertoe zijn kaartjes getoond met verschillende communicatiemethoden.

Op één van de kaartjes stonden de BuurTenten benoemd als communicatiemiddel. Dit vinden de meeste deelnemers geen goed idee. De opkomst is volgens hen soms laag en mensen die langskomen, komen voor een specifiek probleem. Dan is het lastig om het gesprek op een ander thema te brengen. Eén ervaringsdeskundige geeft aan dat bij de BuurTenten teveel mensen van allerlei organisaties bij elkaar staan en dat het niet prettig is om op zo'n moment over de eigen situatie te praten. Door een moeder werd benoemd dat mensen volgens haar vaak ook geen zin of tijd hebben voor een gesprek.

Op communicatie via het internet reageerden ervaringsdeskundigen wisselend. De één vindt het een goed idee, omdat je alles op het internet kan vinden. Op de vraag hoe we dan bij de juiste personen terecht zouden komen, reageert deze deelnemer *"met veel reclame, vooral via facebook"*. Anderen geven juist aan dat het internet lastig is, dan moet er al een stap zijn gezet om gericht te gaan zoeken. Veel mensen zetten deze stap niet. Ook ouderen die geen computers gebruiken, bereik je dan niet. Ook de situatie van opeenstapeling van problemen maakt soms dat je hoofd 'te vol' zit om op internet te gaan zoeken. Het vinden van desinformatie wordt ook genoemd, bijvoorbeeld over verwarmen met bloempotjes en waxinelichtjes *"Maar dat is echt gevaarlijk"*. De informatie via internet moet dus via een betrouwbare bron worden gegeven.

"Als je veel voor je kiezen krijgt, is internet niet fijn; daar heb je dan geen zin in. Dan gaat het typen ook weer verkeerd, en daar kun je dan niet tegen."

Twee gesproken ervaringsdeskundigen bij Social Klus maakten een sterk onderscheid tussen jongvolwassenen en ouderen. Zij gaven aan dat jongvolwassenen beter via internet en met filmpjes te informeren zijn, terwijl bij ouderen een persoonlijk gesprek in combinatie met een folder het beste werkt, zodat de gegeven informatie nagelezen kan worden. Deze combinatie van een gesprek met een flyer werd ook bij de Quiet Community genoemd. Een andere deelnemer gaf ook het advies om flyers of persoonlijke brieven te gebruiken. Anderen geven juist aan dat folders niet goed werken omdat mensen deze direct weer weggooiden.

De voorkeur van de meeste deelnemers gaat uit naar een persoonlijk gesprek. Mensen benaderen om het gesprek aan te gaan en ter plekke uitleg te geven. Verschillende deelnemers benoemen de inloopmomenten van de Quiet Community als een mooie manier om informatie te geven: *"Dan heb je de mensen om wie het gaat"*.

"Als jullie hier weer komen [bij de Quiet Community] met tips dan kom ik ook langs".

Belangrijk bij het geven van informatie is dat de informatie beperkt is en in kleine brokjes is ingedeeld. *"Kom bijvoorbeeld een aantal keer terug steeds met kleine brokjes informatie"*. Informatie moet makkelijk en duidelijk zijn. Ervaringsdeskundigen geven aan dat het belangrijk is om goede uitleg te geven, dat je bijvoorbeeld komt uitleggen waarom het wel belangrijk is om te ventileren als iemand aangeeft niet te gaan stoken voor de mussen. Daaruit leiden we af dat de informatie goed moet worden afgestemd op de belevingswereld van ervaringsdeskundigen. Als laatste is het van belang om de informatie eenvoudig te houden, zodat de aandacht erbij blijft.

“Probeer jezelf echt in de situatie te zetten, waarschijnlijk heb je het goed, maar probeer jezelf echt in een situatie te zetten waarbij je 300-400 euro per maand kan besteden, waar doe je dat dan aan? Eten, kleding of verwarming? Probeer dan tips te noemen zoals een elektrische deken nemen”.

Communicatiebron

Net als de manier van communicatie is er ook gevraagd welke partij informatie over kou, vocht, schimmel en ventilatie zou moeten geven, of waar ze nu hun informatie vandaan halen. Eén van de bronnen die in de kaartjes is genoemd, is de woningcorporatie. Hier is wisselend op gereageerd. Niet alle ervaringsdeskundigen voelen zich gehoord door de woningcorporatie en zij vinden dit niet de juiste bron voor dit soort informatie. Een ander geeft aan dat ze vanuit de woningcorporatie tochtstrip en nieuwe lampen heeft ontvangen en dat de woningcorporatie vast wel wil helpen als je daarbij hulp nodig hebt. Ook is er door een ervaringsdeskundige aangegeven dat ze de woningcorporatie een prettige partij vindt die altijd klaar staat om te helpen.

De Quiet Community (QC) zelf is niet als informatiebron genoemd, maar wel als een manier om de informatie bij de juiste doelgroep te krijgen en als plek om tips onderling te delen, zoals hiervoor aangegeven. Het is fijn dat mensen elkaar kennen en het verhaal van iemand al bekend is bij de leiding van de QC. Eén persoon heeft het voorstel dat de GGD samen met de gemeente en de woningcorporatie langs kan komen bij de QC om informatie te geven.

De meeste ervaringsdeskundigen hebben nog niet over energiekussers gehoord omdat deze ten tijde van de gesprekken in één wijk actief waren. Na een korte uitleg denken de ze dat de energiekussers een goede informatiebron kunnen zijn vanwege de praktische insteek die zij hebben. Als aanvulling op de bronnen op de kaartjes is de welzijnsorganisatie WijZijn genoemd, zij komen namelijk in de wijken en bij mensen thuis en kunnen aangeven waar mensen terecht kunnen met vragen, of zelf informatie geven. Een ander stelde voor om via welzijns- en vrijwilligersorganisaties informatie te laten versturen, omdat zij bekend zijn bij de mensen en de juiste adresbestanden hebben: *“Dan bereik je de mensen om wie het gaat”.*

Zoals in de desktopstudie al is ervaren, is het ook bij de ervaringsdeskundigen onbekend dat de GGD zich bezig houdt met het thema binnenmilieu en gezondheid. De huisarts wordt vaak genoemd als de informatiebron als het specifiek over de eigen gezondheid gaat. De gemeente is vooral bij de ervaringsdeskundigen bij Social Klus genoemd: *“Wanneer je brieven via de gemeente verspreidt, bereik je de meeste mensen, terwijl je via de Quiet Community alleen de mensen die lid zijn, bereikt”.*

“De GGD, ik wist niet dat die hier ook iets mee deden. Ik dacht meer van seksualiteit, of een prikje als je naar het buitenland moet. Maar dit wist ik niet”.

De meningen van de ervaringsdeskundigen over van wie de informatie af moet komen, wisselt. Duidelijk is wel dat de Quiet Community een goede manier is om in contact te komen met de juiste mensen. Daarnaast zijn ook de energiekussers, WijZijn en Social Klus genoemd, omdat zij thuis bij de mensen over de vloer komen en praktische ondersteuning bieden.

Beter begrip over achtergronden van keuzes

In bovenstaande paragrafen zijn de inhoudelijke hoofdthema's besproken die uit de eerste gesprekken aan de hand van de fotokaarten kwamen. Dit betrof een deductieve analyse op de hoofdvragen. Naast deze hoofdthema's zijn er ook andere zorgen gedeeld. Hoewel deze niet altijd direct samenhangen met een (on)gezond binnenmilieu, zijn deze wel belangrijk om de ervaringsdeskundigen beter te begrijpen. Uit de inductieve analyse vanuit de data komen achtergronden van keuzes naar voren.

Zo is het prijsplafond van de energieprijzen genoemd, dat per 1 januari 2024 afgeschaft is. De eerste gesprekken zijn in november/ december 2023 gevoerd en ervaringsdeskundigen gaven toen aan zich zorgen te maken over wat er gaat gebeuren in 2024. Ze hebben gelezen dat het gas weer duurder wordt en weten dat het prijsplafond stopt, dat geeft zorgen en onrust. Ook het moeten afsluiten van een nieuw energiecontract speelt daarin mee.

Daarnaast is er gesproken over allerlei voorzieningen en toeslagen. Er is benoemd dat er veel voorzieningen zijn, maar deze niet altijd de doelgroep bereiken. Mensen schamen zich en blijven ronddraaien in kringetjes waar ze zelf niet uitkomen. De toeslagen zijn soms moeilijk te begrijpen en werken elkaar tegen. Er is angst om achteraf toeslagen terug te moeten betalen, waardoor sommige ervaringsdeskundigen deze liever achteraf ontvangen voor de zekerheid. Daarnaast zijn er ook ervaringsdeskundigen die vanwege een middeninkomen niet in aanmerking komen voor alle toeslagen, en daardoor moeilijk kunnen rondkomen. Iedereen waar mee gesproken is, heeft zijn eigen problemen en moeite met rondkomen.

"Ik krijg de energietoeslag, maar moet vervolgens de gemeentelijke belastingen (die anders worden kwijt gescholden) weer zelf gaan betalen".

"Ik verdien gemiddeld, daarom kom ik niet in aanmerking voor alle toeslagen en subsidies waardoor ik misschien 100 euro meer verdien dan iemand in de bijstand. En wie heeft het dan beter?"

"Deze foto [figuur 10] staat voor mijn leven met alle zorgen die ik heb, met een opeenstapeling van ellende. Alles wordt duurder, niet alleen kosten van energie, maar ook van voedsel".

"Ik maak me hier niet zoveel zorgen over [afschaffing prijsplafond] want ik sta toch onder bewind. Maar, ik kook wel op een elektrische plaat, veel eenpansgerechten want dat is wel goedkoper".

"Ik red het net. Mijn hondjes krijgen sowieso te eten, en na mijn scheiding had ik soms zelf geen eten, maar nu red ik het net. Ik kan voor mezelf eten op tafel zetten: er moet alleen financieel niets bijzonders gebeuren nu".

"Ik heb nu zelf ook al drie weken last van mijn longen en hoesten, het zit vast. Maar ik ga niet naar de huisarts want dat kost weer geld. Ik weet dat het gesprek gratis is, maar als je medicijnen krijgt ofzo moet je betalen. Ja, ik ga niet alleen naar de huisarts voor een gesprek".

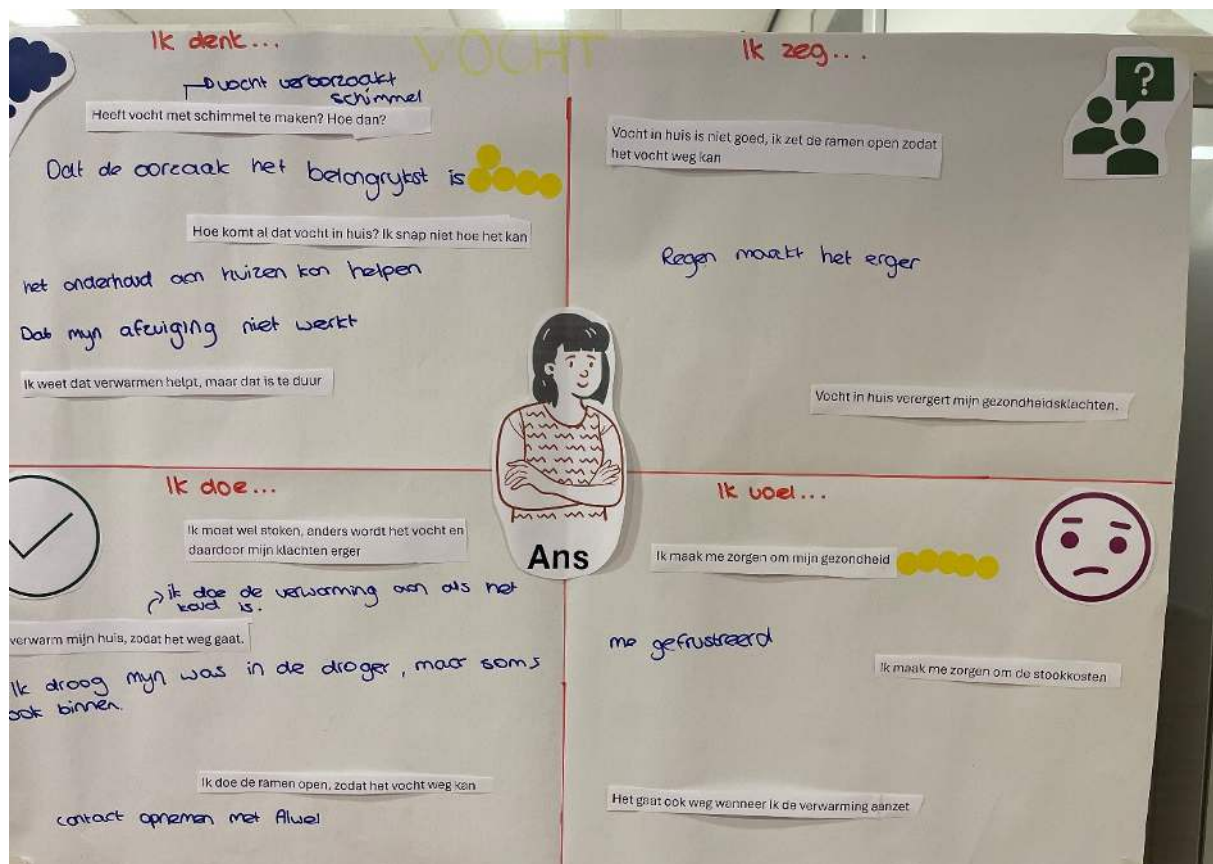
Het hebben van kinderen kan bepaalde keuzes extra lastig maken. Zo benoemde een moeder dat de keuze tussen kleding, eten en verwarming een lastige is, maar dat de verwarming dan eigenlijk altijd het onderspit delft.

"Als ik moet kiezen tussen kleding, eten en verwarming, ja dan kies ik niet voor de verwarming. Wij wonen in [wijk], hier staan ook veel koophuizen met veel wat rijkere kindjes ook. Dan wil ik niet dan mijn kindjes met kapotte kleding naar school gaan, dan worden ze uitgelachen of gepest. Dus dan koop ik liever nieuwe kleertjes voor ze".

Ook geven ervaringsdeskundigen aan dat het soms lastig is om je bij verschillende instanties gehoord te voelen of om de informatie goed te begrijpen. Vaak krijg je geen gedegen uitleg en moet je het zelf uitzoeken. Dit geldt volgens enkelen ook voor beheerders van appartementen. Maar ook voor bijvoorbeeld energiemaatschappijen. Er is een ervaringsdeskundige die in de week van het gesprek afgesloten zou worden van het gas. Gelukkig is dit tijdig opgelost, maar hij begreep niet waar het fout is gegaan.

3.1.4 Resultaten workshop 2

Zoals in de methode beschreven zijn tijdens workshop 2 de empathy maps aangevuld over vocht en ventileren. In onderstaande afbeeldingen zijn de resultaten weergegeven.

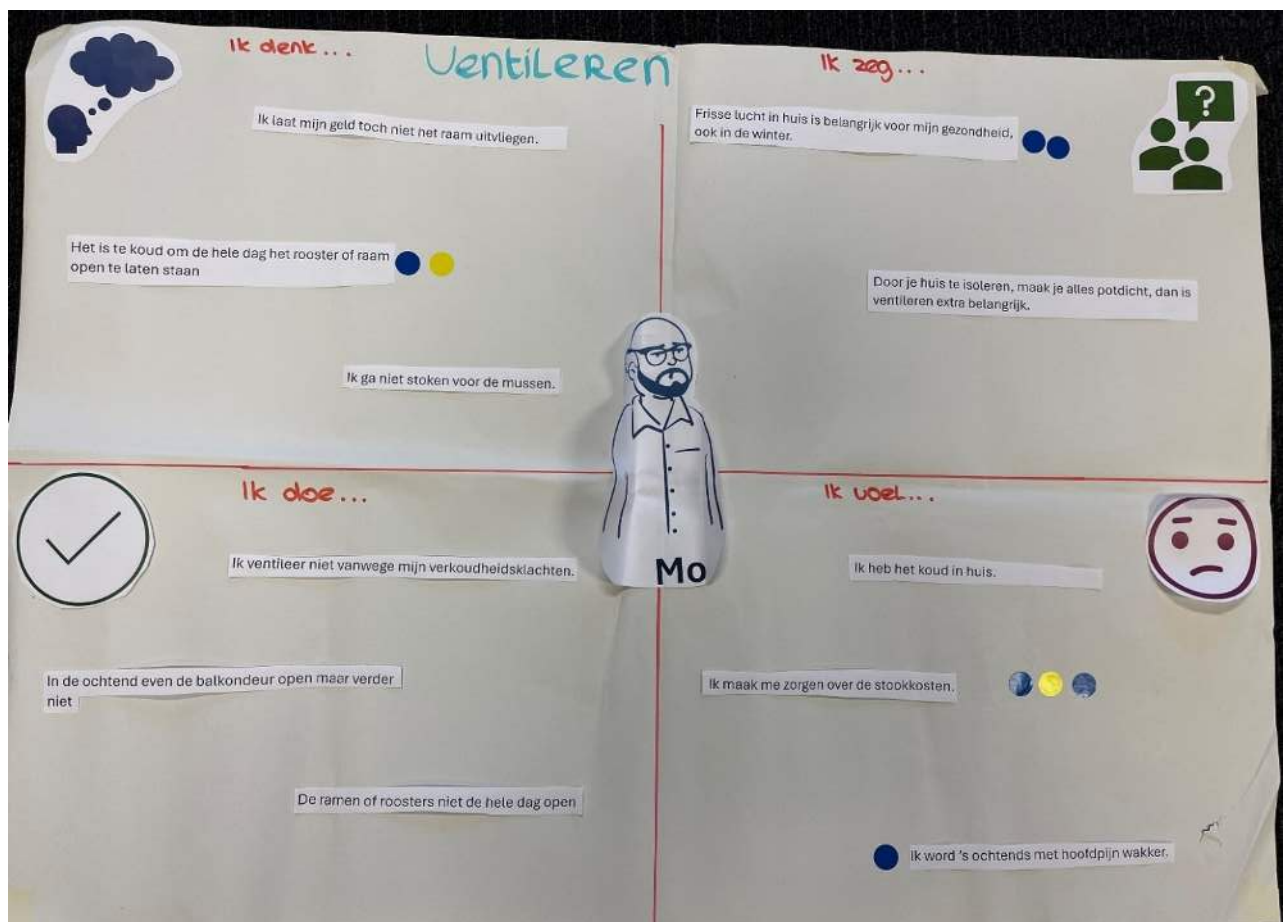

Figuur 11: empathy map vocht

In figuur 11 is de empathy map over vocht weergegeven. Zoals zichtbaar is aan de prioritering (gele stickers) werd er veel gesproken over de achterliggende oorzaak van vocht in huis,

gebrek aan isolatie en slechte woonkwaliteit. Er werd minder over vochtproductie gesproken, mogelijk is het eigen aandeel van vochtproductie in huis dus nog vrij onbekend. Naast de achterliggende oorzaak wordt ook de gezondheid erg belangrijk gevonden door de ervaringsdeskundigen en vinden ze het belangrijk dat dit wordt opgenomen in het informatieproduct.

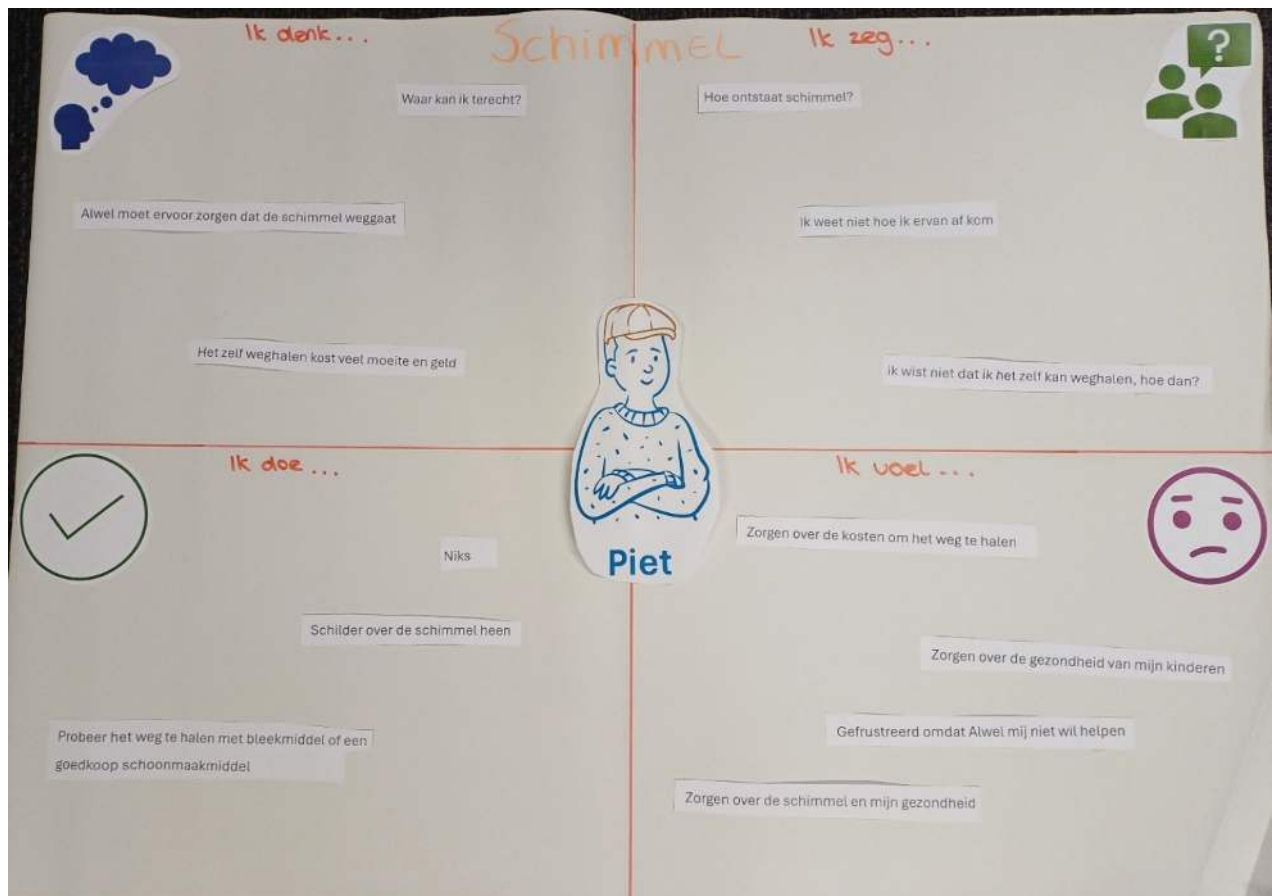
Het centrale probleem dat geformuleerd is, luidt als volgt: Hoe kan Ans terwijl ze wacht op de verbetering van de isolatie in de woning er ondertussen voor zorgen dat er zo min mogelijk vocht ontstaat, zodat Ans geen schimmel in huis krijgt? Als antwoord werd door de ervaringsdeskundigen stoken, onderhoud en ventileren gegeven. Ook hier ontbreekt dus het beperken van de vochtproductie.

Figuur 12: empathy map ventileren

In figuur 12 is de empathy map van ventileren getoond. Er zijn verschillende aanvullingen gedaan, zoals: je kan praktische verbeteringen in huis aanbrengen zoals radiatorfolie en tochtstrip (doen), je zorgen maken over inbraakveiligheid (voelen), korter douchen en ventileren tijdens en na het douchen (doen), tijdens ventileren de verwarming aanzetten zodat de luchtstroom warm is (doen) en met gordijnen kou buiten houden (doen). De centrale vraag die binnen de groep is geformuleerd, luidt als volgt: Hoe kan Mo toch roosters of raampjes open zetten zonder failliet te gaan? Informatie die belangrijk gevonden is door de groep betrof tips over korter douchen/ ventileren tijdens en na het douchen, het aanzetten van de verwarming tijdens de ventilatie i.v.m. warme luchtstroom en het belang van ventileren voor de gezondheid.

De empathy map voor schimmel is getoond in figuur 13. Deze is niet opnieuw voorgelegd aan de ervaringsdeskundigen omdat er reeds uitgebreid over schimmel gesproken was. Ook in de gesprekken over ventilatie en vocht kwam schimmel aan bod.

Figuur 13: empathy map schimmel

De centrale vragen m.b.t. schimmel zijn als volgt. Hoe kan Piet worden geïnformeerd over hoe schimmel ontstaat, wat het doet met je gezondheid, hoe schimmel te voorkomen én hoe hij zelf met een goedkoop middel schimmel weg kan halen.

Communicatiestijlen

Na het verdiepen van de inhoudelijke thema's is er verder ingegaan op communicatiestijlen. Er zijn zes verschillende communicatiemiddelen besproken, waarvan drie verschillende flyers, één spelvorm, één informatiewaaijer en één video. In het schema op de volgende pagina is aangegeven wat de ervaringsdeskundigen hiervan vonden.

	Voordelen	Nadelen	Oordeel
Flyer 1	Veel afbeeldingen, weinig tekst	Niet altijd duidelijk wat ze bedoelen door weinig tekst	+
Flyer 2	Fijne combinatie van afbeeldingen en tekst, duidelijk		++
Flyer 3	Prettige manier in blokjes met niet teveel tekst, praktisch advies. Duidelijke informatie	Voor jongeren is iets anders dan flyer nodig	++
Spelvorm	Herhaling zit er in	Waarschijnlijk wordt het spel niet gespeeld, waarom zou je dat doen?	-
Informatiewaaier	Kun je bijvoorbeeld ophangen in de meterkast	Je mist een duidelijk overzicht, dat je op 1 of 2 kantjes alle informatie hebt	-
Video	Ook anderstaligen kunnen de video in eigen taal bekijken. Duidelijk.	Video is te druk (schimmel pulseert op de muur in de video). Voor ouderen niet altijd prettig als informatie via de video wordt verspreid.	+

Uit bovenstaande kunnen we afleiden dat de flyers over het algemeen als duidelijk en overzichtelijk werden bevonden. Hierbij werd als algemene opmerking benoemd dat de afbeeldingen niet te kinderachtig worden weergegeven. Mogelijk is een flyer alleen niet voldoende voor een jongere doelgroep. Voor een video is het belangrijk dat deze rustig is en niet te veel afleidende visuele effecten heeft. De ervaringsdeskundigen vinden het daarnaast belangrijk dat de gezondheidseffecten worden uitgelegd en dat de informatie specifiek is: wat betekent schimmel nu concreet voor je gezondheid?

Aan de hand van de resultaten uit workshop 1 en 2 zijn de milieudeskundigen uit het projectteam aan de slag gegaan met de ontwikkeling van een prototype informatieproduct.

3.2 Gesprekken energiekussers

Het eerste gesprek vond plaats met de projectleider West-Brabant van Energiebox en had als doel om meer inzicht te krijgen in de werkwijze van de energiekussers. De projectleider is verantwoordelijk voor de inzet van energiekussers in zes gemeenten in West-Brabant. Het contract dat de zes gemeenten in West-Brabant hebben afgesloten, gaat totaal over de inzet van energiekussers in 2024 bij 10.000 huishoudens. Er heeft vervolgens een tweede gesprek plaatsgevonden met de projectleider om verder te praten over de verbinding met gezondheid. Naar aanleiding van de tips uit dit gesprek hebben er daarna gesprekken plaats gevonden met

de landelijke communicatieadviseur van Energiebox en een Adviseur Energie die de trainingen vormgeeft over voorstellen voor concrete versterking met het thema gezond binnenmilieu in de advies- en informatieproducten en in de trainingen van de energiekussers.

Bezoek

De inwoners die zijn geselecteerd ontvangen een brief van de gemeente, waarmee ze een afspraak met de energiekussers kunnen inplannen. De kussers zijn herkenbaar dankzij een jas met het logo van de Energiebox, daarnaast dragen ze identificatie met zich mee, met het logo van de betreffende gemeente. De energiekussers gaan langs bij huishoudens op basis van zogenaamde "warme leads": mensen die zichzelf hebben aangemeld na de brief. Deze brief is in het Nederlands, maar bevat een link naar een Poolse, Engelse, Turkse en Arabische versie. Wanneer mensen geen afspraak inplannen op basis van de brief, gaan de kussers langs en bellen aan bij door de gemeente geselecteerde adressen/ straten.

"Bij de warme leads kom je altijd wel naar binnen, maar de adressen die zijn opgegeven vanuit de gemeente en waar de mensen zich niet hebben aangemeld, die zijn moeilijker. De fixers hebben daar wel training voor gehad, om binnen te komen".

Ten tijde van de gesprekken gaan de energiekussers alleen doordeweeks onder werktijd langs. Dit maakt het soms lastig om mensen te bereiken. Afhankelijk van de conversie (het aantal huishoudens dat bereikt wordt door de energiekussers) zullen de kussers mogelijk in de toekomst een keer in de avond of weekenden langs gaan. Ook werving via welzijnsorganisaties, kerken, moskeeën, bibliotheken, voedselbanken of kledingbanken is mogelijk. De projectleider legt veel verbindingen in de verschillende wijken en met verschillende organisaties, om zo bekendheid van de energiekussers te genereren en energiekussers te werven. De ambitie van de projectleider is om na het project in 2024 van de energiekussers, een netwerk aan organisaties die onderling verbonden zijn, achter te laten.

"Het sociale aspect is heel belangrijk, het is een sociale onderneming. Mensen zijn eenzaam en vinden het leuk dat er iemand langskomt".

De energiebox blijkt in de praktijk een energiekraat waarin verschillende producten zitten die gratis toegepast kunnen worden door de energiekusser. Denk aan ledlampen, radiatorfolie, radiatorventilator, waterbesparende douchekop, stekkerdoos, tijdschakelaars en verschillende meters: een hygrometer die achterblijft en een CO2 meter die op verzoek achter kan blijven en bij een herhaalbezoek weer meegenomen wordt. Het bezoek begint met een gesprek over de huidige situatie en gedurende het huisbezoek worden gegevens ingevuld via een tablet, waarna gelijk duidelijk wordt hoeveel de maatregelen aan kostenbesparingen gaan opleveren. Vervolgens worden deze maatregelen ter plekke toegepast. De bewoners krijgen het adviesrapport n.a.v. het bezoek toegestuurd. De gemiddelde besparing die het bezoek de bewoners op kan leveren is €300-€400 per huishouden per jaar. Een bezoek van een energiekusser duurt gemiddeld 1,5 uur. Naast de toepassing van energiebesparende maatregelen en advisering, vindt er ook signalering plaats. De energiekussers staan daarvoor in contact met lokale welzijnsorganisaties en woningcorporaties.

Lokale werving

Bij de start in een nieuwe gemeente vindt er eerst werving plaats van nieuwe energiekussers. Ze hebben een vaste kern, die wordt aangevuld met lokale energiekussers en studenten op het gebied van energie en verduurzaming. Daarnaast werken ze ook met klusheren (en -dames) van wat oudere leeftijd. In West-Brabant is gestart met de werving door verbinding te leggen met WSP (werkgevers service punt), UWV, inclusieve alliantie en gemeenten. De insteek is om mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt te werven. De projectleider geeft bij het eerste gesprek aan dat de werving een uitdaging is, omdat er 15 energiekussers nodig zijn voor deze opdracht in de zes West-Brabantse gemeenten. Bij het tweede gesprek blijkt dat er al verschillende kussers geworven zijn. De geworven energiekussers krijgen een jaarcontract en een training, waarna ze ook een dag meelopen met ervaren energiekussers. Om een energiekusser te worden is vooral de persoonlijke motivatie van mensen belangrijk, daarnaast ook basisvaardigheden in het gebruik van een tablet. Er hoeft niet persé kluservaring te zijn.

De training wordt vanuit het overkoepelende milieu adviesbureau van Energiebox georganiseerd. Een deel is online en een deel vindt fysiek plaats. De training bestaat uit theorie, producttraining (zoals over de gewenste boven- en ondergrens van de gemeten waarde op de hygrometer), communicatie en gesprekstechnieken. Zo wordt er onder andere besproken hoe je om kunt gaan met weerstand van de inwoners. De uitleg over het gebruik van de tablet is ook een belangrijk onderdeel van de training.

Verbinding gezondheid en energiekussers

Uit het eerste gesprek blijkt dat het begrip 'gezondheid' niet opgenomen is in de training van de energiekussers of in de materialen die zij bij zich hebben, zoals de praatplaat. Wel leren de energiekussers over vocht en schimmel, waarbij de focus voornamelijk ligt op het ventileren. De focus van de praatplaat voor de energiekussers ligt op het besparen van (energie)kosten. Thema's als verminderen van de vochtproductie in huis of hoe als inwoner schimmel weg te halen krijgen geen specifieke aandacht.

Op de vraag of er behoefte is aan enige versterking op het gebied van gezondheid in het trainingsaanbod wordt geantwoord dat de energiekussers daar niet van zijn en dat zij het gezondheidsaspect niet aankaarten.

"Dat is teveel, dat is een ver van mijn bed show voor de energiefixers".

Naarmate het gesprek vorderde, bleek er toch enige ruimte te zijn voor een eventuele aanvulling op het gebied van gezondheid. Belangrijk is om daarbij bij het perspectief van de energiekussers aan te sluiten. Het doel is niet dat de energiekussers adviezen geven over gezondheid. Het doel is dat de tips die de energiekussers geven, aansluiten bij een gezond binnenmilieu, met als belangrijkste onderwerpen (het weghalen van) schimmel, verminderen van vocht(productie) en verbeteren van ventilatie. Daarbij is het fijn als ze weten en kunnen benoemen dat dit ook goed voor de gezondheid is. De projectleider geeft aan open te staan voor een aanvulling in de box die samen met de doelgroep is ontwikkeld. Bij een tweede gesprek later in het project is hier verder op doorgepraat. Er heeft ook een vervolgoverleg met de gemeente Roosendaal plaatsgevonden. De projectleider is naar aanleiding van deze gesprekken aangesloten bij de 2^e workshop onder ervaringsdeskundigen.

De energiekussers maken tijdens hun bezoek gebruik van een landelijke praatplaat, met mogelijke energiebesparingsmaatregelen. Energiebox heeft geen specifieke expertise over gezondheid in huis, maar haalt de benodigde informatie van websites als [Milieu Centraal](#). De praatplaat is bekeken door de projectteamleden met expertise op binnenmilieu en gezondheid. Zij hebben suggesties gedaan voor kleine aanpassingen, waardoor de praatplaat behalve aan kostenbesparingen, ook bijdraagt aan een gezond binnenmilieu. Dit is zowel in het gesprek met de projectleider als in de gesprekken met de landelijke communicatieadviseur besproken.

Vanwege de aanbevolen aanpassingen in communicatiemateriaal is driemaal gesproken met de landelijke communicatieadviseur van Energiebox, verantwoordelijk in elke betrokken gemeente voor de communicatie (denk aan campagnes om kussers te werven). Gedurende de projectperiode heeft er een personeelwisseling plaatsgevonden, waardoor het gesprek opnieuw aangegaan moest worden. Tijdens deze gesprekken is de inhoud van de praatplaat doorgenomen en hoe deze versterkt kan worden. De communicatiemanager stond erg open voor de tips vanuit de GGD en deed zelf suggesties om ook aanpassingen door te voeren in het adviesrapport dat mensen na het bezoek ontvangen. Wel kan het een uitdaging zijn om aanpassingen door te voeren in de praatplaat wegens bijkomende kosten en een grote voorraad die eerst opgemaakt moet worden. Verder zijn ook aanpassingen in de training besproken.

“Ik vind het allemaal hele goede tips en ik zou graag onze praatplaat willen aanpassen. Een kanttekening is wel; als ik deze plaat aanpas, pas ik hem gelijk aan voor 23 gemeenten in Nederland. Wat natuurlijk fijn is, maar ik moet intern kijken hoe we dit aan kunnen pakken. Ik vind dat de suggesties meegenomen moeten worden, het is belangrijk”.

“De dingen die jullie nu benoemen, zie ik eigenlijk ook wel weer als een extra argument waarom je dit als bewoner moet willen. Dat het ook beter is voor je gezondheid”.

De communicatiemanager heeft de adviezen en tips binnen de landelijke organisatie besproken. In paragraaf 4.1 wordt besproken wat er uiteindelijk zal worden aangepast.

3.3 Gesprekken gemeenten en woningcorporaties

3.3.1 Gesprek gemeenten

Gedurende de desktopstudie is al eerder uitgebreid gesproken met de beleidsadviseur bestaanszekerheid van de gemeente Roosendaal over de verbinding tussen bestaanszekerheid, duurzaamheid en gezondheid (Stoopendaal en van Loon, 2023). Nu is verder gesproken, ook met de projectleider energiearmoede en woningisolatie van de gemeente Roosendaal met als doel meer inzicht te krijgen in de inzet van energiekussers in de gemeente Roosendaal in 2024, de verbinding met gezond binnenmilieu en kansen om deze verbinding te versterken. Om inzicht te krijgen in accent verschillen tussen gemeenten en wat dit betekent voor de verbinding met gezondheid is er ook gesproken met de gemeenten Etten-Leur en Moerdijk. Concreet is bij de genoemde gemeenten getest of een praktische toevoeging over gezond binnenmilieu aan de energiebox tot de mogelijkheden behoort. In de gemeente Etten-Leur en Moerdijk is met de adviseur of projectleider duurzaamheid en energietransitie

gesproken, dit zijn binnen deze gemeenten degenen die zich bezighouden met de energiekussers.

Aanbesteding energiekussers

In 2023 is een overleg ontstaan tussen zes gemeenten in West-Brabant (Roosendaal, Etten-Leur, Moerdijk, Altena, Rucphen en Woensdrecht) die allen bezig zijn om energiekussers in te zetten en daarvoor een contract willen met een landelijke partij. De zes gemeenten werken vanuit de ambitie om energiearmoede te bestrijden en duurzaamheid te bevorderen. Een stimulans hierbij is de in mei 2023 vrijgegeven specifieke uitkering (SPUK) energiearmoede. Elke gemeente kan deze SPUK inzetten om de inzet van energiekussers (energiefixers) te financieren. De zes gemeenten zijn tot een gezamenlijke openbare aanbesteding gekomen. Voor de collectieve aanbesteding is vanuit de gemeente Roosendaal de beleidsadviseur bestaanszekerheid ingezet. Vanuit de andere vijf gemeenten zijn dit beleidsadviseurs duurzaamheid of energietransitie. Hierdoor kan er deels vanuit een ander perspectief naar de energiekussers worden gekeken, wel is energiearmoede voor alle gemeenten de aanleiding.

Lessen die zijn opgedaan in eerdere pilots, zoals de inzet van energiekussers in Roosendaal en Moerdijk in 2023 zijn betrokken bij de aanbesteding. Ook de resultaten van de desktopstudie (Stoopendaal en van Loon, 2023) over de verbinding tussen energiearmoede en gezondheid zijn betrokken bij de aanbesteding.

De aanbesteding is gegund aan Energiebox die de energiekussers werft, opleidt en zorgt voor de uitvoering in de zes gemeenten. Iedere gemeente heeft een eigen raamovereenkomst met Energiebox afgesloten, waardoor er gemeentelijke accentverschillen zijn in de inzet van de energiekussers. De keuzes hierin en de regie ligt bij iedere afzonderlijke gemeente. De zes gemeenten houden een gezamenlijke tussentijdse evaluatie om van elkaar te leren, maar hebben nadat de gezamenlijke aanbesteding is afgerond, niet direct meer met elkaar te maken.

Gemeentelijke accenten bij de inzet Energiekussers

Het vaststellen van de criteria voor de adressen selectie waaraan de gemeente een brief stuurt met het aanbod van de energiekussers is uitdagend en kan per gemeente verschillen.

Roosendaal hanteert een viertal elementen (inkomen, energielabel, WOZ-waarde en huur vs. koop). Zij heeft bewust niet gekozen voor een harde inkomensgrens om ook huishoudens met een net iets hoger inkomensniveau, die in de problemen komen door de hoge energieprijzen, te kunnen includeren. De definitie van energiearmoede zoals door het CBS en TNO ontwikkeld waarin zowel een laag inkomen als een lage energetische kwaliteit van de woning is betrokken, heeft bij deze afwegingen als inspiratie gediend. Etten-Leur hanteert ontvangen energietoeslag en het energielabel als criteria. De eerste selectie in Moerdijk is gebaseerd op energielabel, WOZ-waarde en bouwjaar, waarna deze is gecontroleerd op verhouding huur vs. koop.

In een grotere plaats als Roosendaal zijn er wijken en straten aan te wijzen waar veel armoede voorkomt, terwijl dit in dorpen zoals in de gemeente Moerdijk vaak meer verspreid is. Hierdoor heeft Moerdijk bewust gekozen voor adresniveau in plaats van straatniveau. Roosendaal heeft een voorkeur voor het straatniveau, maar heeft in overleg met andere gemeenten toch voor het adresniveau gekozen. Naast het adresniveau, kent ook het straatniveau dat de gemeente Etten-Leur hanteert, zijn grenzen in de privacywetgeving.

“Als er binnen een straat 6 van de 10 woningen in aanmerking komen, kan de straat worden doorgegeven aan de energiekussers. Maar als 10/10 woningen in aanmerking komen, dan kan de straat niet worden doorgegeven, want dan kan je herleiden welke huishoudens een energietoeslag hebben gehad”. – gemeente Etten-Leur

Roosendaal is sinds juli 2022 één van de twintig focusgebieden in Nederland van het Nationaal Programma Leefbaarheid en Veiligheid, waardoor de SPUK-energiearmoede ruimer (verdubbeld) is; dit geldt niet voor de gemeenten Etten-Leur en Moerdijk. Er zijn verder accentverschillen per gemeente in de mogelijkheid tot maatwerk. Zowel in de gemeente Roosendaal als in de gemeente Moerdijk kunnen ook bewoners van niet-geselecteerde adressen zich opgeven. Waar het bij Roosendaal meer lijkt te gaan over een beperkt aantal extra aanmeldingen doordat binnen één straat bijvoorbeeld iemand is uitgesloten, bereidt Moerdijk zich voor op een bredere campagne via samenwerkingsorganisaties zoals de voedselbank, eventueel een campagne via facebook en als laatste stap een gemeente brede communicatie. Binnen de gemeente Moerdijk en Roosendaal mogen de inwoners bij wie een energiekusser al langs is geweest iemand aandragen van wie ze denken dat die gebaat zou zijn bij een bezoek van de energiekusser. Voor de doelgroep in energiearmoede kan het weggeven van energiebesparende maatregelen als cadeau aan iemand anders, een positieve opsteker zijn. Binnen de gemeente Etten-Leur is het uitgangspunt dat alleen mensen die zijn geselecteerd zich kunnen aanmelden om zo de SPUK zo efficiënt mogelijk te kunnen besteden alleen voor de geselecteerde doelgroep in energiearmoede.

“De kaders zijn niet in steen gehouwen. Als het hoekhuis net een iets hogere WOZ-waarde heeft dan de rest van de huizen in de straat en het wordt niet geselecteerd en de andere huizen in de straat wel; dan mag in Roosendaal het hoekhuis ook mee”. – gemeente Roosendaal

Naast de selectie van de adressen, zijn er ook gemeentelijke accentverschillen in de energiebox zelf. De gemeente Roosendaal heeft ervoor gekozen om de energiekussers te laten vertellen over de [Inwonersondersteuning Roosendaal](#), een loket dat integrale toegang biedt tot het voorliggend veld. Verder brengt de gemeente Roosendaal de energiekussers ook in contact met de opbouwwerkers die leidinggeven aan de vrijwilligers teams in wijken. De batches met adressen worden per wijk aangeleverd, om de verbindingen in de wijk goed te leggen. Zo kan de energiebox onder de aandacht worden gebracht en de energiekussers erop worden gewezen wat redenen kunnen zijn om niet op de brief te reageren. Andersom kunnen de energiekussers ook algemene wijksignalen afgeven aan de opbouwwerkers. In de gemeenten wordt ook aangegeven dat de energiekussers een signaleringsfunctie hebben als het gaat om problemen met vocht en schimmel in huizen, met een verbinding naar de woningcorporaties.

“Wij hebben als gemeente een lijntje gelegd tussen Energiebox en WijZijn [welzijnsorganisatie]. Dat hebben we van de pilot geleerd en geven ook de partijen die reageerden op de aanbesteding aan: maak gebruik van het moment dat WijZijn achter de voordeur komt om informatie [over de energiekussers] te delen”. – gemeente Roosendaal

Naast energiekussers zijn er vaak ook nog energiecoaches, zoals Stichting Energietransitie Roosendaal, Duursaam Etten-Leur en Energiek Moerdijk. Dit zijn initiatieven van, voor en door burgers die zich voornamelijk richten op advies over de inzet van grotere maatregelen (denk aan: isolatie, zonnepanelen, warmtepomp). Deze initiatieven zijn vooral van meerwaarde voor huiseigenaren. De doelgroep voor de energiekussers zijn met name huurders in energiearmoede en het betreft advies over en de praktische uitvoer van kleinere maatregelen.

Ook is door de gemeenten het nationaal isolatieprogramma (subsidieregeling Nationaal met vertaling lokaal) benoemd, waarbij is aangegeven dat daar ook ventilatiemaatregelen onder mogen vallen. Ook de Regionale Energie Strategie, een nationaal programma waarbij in de regio West-Brabant de 16 gemeenten samen werken, is genoemd. De RES West-Brabant organiseert onder meer een training voor energiecoaches in het herkennen van energiearmoede.

Gemeentelijk accenten in de verbinding gezondheid en beleid bestaanszekerheid of duurzaamheid

Het thema energiearmoede is een thema dat tussen verschillende beleidsterreinen in valt. Daarnaast ligt het ook aan de gemeente in hoeverre de beleidsterreinen bestaanszekerheid/ sociaal domein en verduurzaming met elkaar in verbinding staan. Deze verschillen komen naar boven in de gesprekken. Bij gemeente Etten-Leur geven ze aan dat de energiekussers echt zijn ingegeven door de Landelijke SPUK en dat dit onderwerp niet standaard op de verduurzamingsagenda staat. Zij leggen in het gesprek dan ook meer focus op de randvoorwaarden van de SPUK. Na afloop van de aanbesteding wordt verwacht dat er niet verder ingezet gaat worden op energiearmoede vanuit duurzaamheid. Normaliter wordt dit onderwerp ook niet in het overleg rondom duurzaamheid/ de energietransitie betrokken. Wel is de gemeente Etten-Leur bezig met het Nationaal Isolatieprogramma voor koopwoningen, ze geven daarbij aan als gemeente niet veel te kunnen doen voor huurwoningen.

“Ik vind het altijd lastig, je kan energiearmoede niet los zien. Het is een onderdeel van armoede in het algemeen. Het komt echt door de SPUK dat daar nu aandacht voor is vanuit duurzaamheid. Vooraf aan de SPUK waren we niet echt bezig met het thema energiearmoede en de verwachting is niet dat we na afloop van de SPUK er structureel mee verder gaan”. – gemeente Etten-Leur

Binnen de gemeente Moerdijk wordt er samengewerkt met collega's uit het sociaal domein en wordt er samen nagedacht over de borging van energiekussers na de aanbesteding. De eerste gedachten zijn om structureel aandacht te blijven besteden aan energiearmoede en er zijn ook eerste ideeën over de vorm. Na analogie van de aanpak in de gemeente Drimmelen wordt er nagedacht om een team energiekussers op te gaan zetten, die zowel huiseigenaren als huurders kunnen ondersteunen.

“We hebben (nog) geen structureel energiearmoedebeleid, er zijn al wel eerste gedachten over hoe verder na de SPUK. Daarover zijn al contacten met de collega's in het sociaal domein”. – gemeente Moerdijk

Bij de gemeente Roosendaal is de aanpak energiekussers ontstaan vanuit de verbinding tussen verschillende domeinen, maar valt het onderwerp energiearmoede soms ook tussen

wal en schip. Dit is merkbaar wanneer het over verschillende overlegvormen gaat. Er is een bestaanszekerheidsoverleg met zes verschillende gemeenten (Hart van West-Brabant; dit is een andere samenstelling van gemeenten dan die van de gezamenlijke aanbesteding), waar energiearmoede niet structureel op de agenda staat. Volgens Roosendaal wordt energiearmoede vaak aangevlogen vanuit duurzaamheid. Echter lijkt het daar vooral over de energietransitie te gaan. De vraag is of er daarbij voldoende oog is voor de meest kwetsbare doelgroepen en voor de verbinding met gezondheid. Ook is benoemd dat binnen het duurzaamheidsoverleg van de [De6 gemeenten](#) er gesproken wordt over de energiekussers, maar dat het thema energiearmoede hier niet op de agenda staat.

Gemeente Roosendaal geeft aan dat zij naar aanleiding van het rapport over de desktopstudie (Stoopendaal en van Loon, 2023) gezond binnenmilieu hebben meegenomen in de aanbesteding. De drie gemeenten waarmee is gesproken geven allen aan dat aandacht van de energiekussers voor een gezond binnenmilieu is meegenomen in de aanbesteding. Hoe daar daadwerkelijk invulling aan wordt gegeven is voor de gemeenten niet helemaal duidelijk, wel erkennen ze het belang.

Is concrete toevoeging over gezond binnenmilieu aan de energiebox mogelijk?

De gesprekken met de gemeenten zijn benut om te testen of een concrete toevoeging aan de energiebox over gezond binnenmilieu bereikt kan worden. In alle drie de gemeenten waarmee is gesproken, is dit mogelijk.

Uit het gesprek met gemeente Etten-Leur blijkt dat zij de verbinding met de GGD belangrijk vinden, daarnaast staan ze ook open voor een toevoeging aan de energiebox op het gebied van gezondheid, zolang dit binnen de randvoorwaarden van de SPUK en de aanbesteding past.

“Dat [een toevoeging aan energiebox] zou eventueel wel kunnen. Een flyer, tipwaaier of iets dergelijks kan worden toegevoegd aan de energiebox”. – gemeente Etten-Leur

Ook de andere gemeenten waarmee gesproken is, staan open voor een extra toevoeging aan de energiebox waardoor er meer aandacht komt voor het gezonde binnenmilieu.

“De gezondheid is net zo belangrijk, is ook aan energiebesparing verbonden. Door de voordelen van de gezondheid te benadrukken, kan je er hopelijk voor zorgen dat mensen de verwarming wel aanzetten of beter ventileren”. – gemeente Moerdijk

3.3.2 Gesprek woningcorporatie Alwel

Met de woningcorporatie Alwel is een groepsgesprek gevoerd met een energievoordelaar/complexbeheerder, een coördinator wijkontwikkeling met focus op het thema leefbaarheid en een adviseur duurzaamheid. Doel van dit gesprek is inzicht te krijgen in de ervaringen met de website tante-tip.nl en de bijbehorende communicatiemiddelen, met name bij huurders in energiearmoede, de Lente samenwerking van acht woningcorporaties in Brabant, en de verbindingen met het thema gezond binnenmilieu.

Goed gebruik voor een comfortabele en gezonde woning

Het project Goed gebruik voor een comfortabele en gezonde woning is als pilot in juni 2023 gestart bij de corporaties Alwel, WonenBreburg en Area, als onderdeel van de Lente-samenwerking van acht corporaties in Brabant. Het projectdoel is om gericht te adviseren, passend bij de installaties in de woning. Er is al veel informatie beschikbaar, dus er is bewust gekozen om alleen aanvullende informatie te geven over het goed gebruik van de (nieuwe) installaties in de betreffende woningen. Onderdeel is het introduceren van de website tante-tip.nl. Bij de contactmomenten worden communicatiemiddelen achtergelaten, waaronder tipwaaier, sticker voor de CV-ketel, infosheet afzuigkap en chocoladerepen met een boodschap. Dit proberen de betrokken corporaties op zoveel mogelijk contactmomenten te doen, maar blijkt uitdagend. Wanneer huurders met een probleem zitten, willen ze dit probleem graag opgelost zien en is het lastig om op een dergelijk moment een breder gesprek aan te gaan over goed en gezond gebruik van de (nieuwe) installaties.

“Veelal komen collega’s bij huurders over de vloer vanwege een reparatie of mutatie, dan is het lastig om het gesprek te kantelen naar het bewonersgedrag en hoe je omgaat met nieuwe installaties”.

De kracht van het concept zit in de herhaling en de toepassing in een persoonlijk gesprek. De medewerkers van de corporaties zijn getraind in gespreksvaardigheden over goed gebruik van installaties. Bij de evaluatie geven zij aan dat ze vooral meer tijd nodig hebben om een goed gesprek aan te gaan. Waar mogelijk zijn gedurende de pilot aanpassingen gedaan door de corporaties, waarna er een implementatieplan komt om de aanpak binnen alle acht woningcorporaties van de Lente-samenwerking te verspreiden.

Bij de start van de pilot is een 0-meting uitgevoerd door middel van een enquête bij de huurders. Alwel geeft aan dat hier vooral uit naar voren kwam dat huurders zeker bezig zijn met besparen van energie maar dat er onvoldoende informatie beschikbaar is. De tipwaaiers zijn door de bewoners nuttig gevonden. Punt van feedback is dat de enquête alleen in het Nederlands is verzonden en dat verschillende huurders een taalbarrière ervaren. Na afloop van de pilot wordt er een vervolgmeting uitgevoerd.

Gezondheid en de Lente samenwerking

In het project Goed gebruik voor een comfortabele en gezonde woning is duidelijk aandacht voor gezondheid en een gezond binnenklimaat. Niet alleen Alwel vindt dit belangrijk, ook de andere corporaties binnen de Lente-samenwerking besteden hier aandacht aan. Eén van de corporaties in de pilot heeft bijvoorbeeld een vocht- en CO2 meter meegenomen om uit te delen bij contactmomenten. Een simpele meter die aangeeft met een smiley of het vocht en CO2 niveau in de woning oké is. Hierdoor worden huurders bewuster van het belang van vocht en ventilatie. Wel heeft elke corporatie zijn eigen aandachtspunten die voor hen richtinggevend zijn en hebben andere corporaties dus mogelijk minder aandacht voor gezondheid. In het project is geen GGD of andere partij betrokken voor de expertise m.b.t. gezondheid. Vanuit de Lente-samenwerking wordt de gezondheidsinformatie van websites gehaald zoals die van milieu centraal.

Verduurzaming

Naast deze projectaanpak is Alwel continue bezig met verduurzamen. Hoewel de Energiebox een mooi initiatief is, zijn er volgens hen op een gegeven moment ook grotere aanpassingen nodig. Momenteel loopt er een groot verduurzamingsproject vanuit Alwel in Langdonk in Roosendaal. Alwel combineert verduurzaming eigenlijk altijd met groot onderhoud, om huurders waar mogelijk te ontzien. Daarnaast is er ook veel geïnvesteerd samen met gemeenten in een wijkgerichte aanpak. Alwel geeft aan dat dit helaas niet echt van de grond komt door problemen met het warmte- en stroomnet. Op die manier gaat er veel tijd verloren met het maken van plannen.

“Het blijft soms bij veel praten terwijl ik vaak het idee heb: we moeten nu echt hard aan de slag. Alwel kiest er nu voor om isolatie centraal te zetten en onderhoud gestuurd te werken, om zo het tempo [in de verduurzaming] erin te houden”.

“Op een gegeven moment ben je wel klaar met de tochtstrips en de brievenbusborstel en moet er echt wat gebeuren aan de duurzaamheid van de woning”.

Naast verduurzaming die Alwel zelf inzet, zet de huurdersvereniging ook het huurderskeuzebudget in voor maatregelen om woningen te verduurzamen. De insteek is daar niet zozeer duurzaamheid, maar meer vanuit betaalbaarheid.

In gesprek over eigen gedrag

Vaak vinden huurders dat de problemen aan Alwel liggen, maar zoals Alwel aangeeft kunnen huurders ook zelf bijdragen zolang de bouwkundige aanpassingen er nog niet zijn. In de gesprekstraining die hun medewerkers ontvingen, is hier ook dieper op ingegaan: hoe kom je achter de drijfveren van mensen, hoe kan je meer inspelen op motieven, drijfveren en redenen die voor mensen belangrijk zijn? Alwel denkt dat het soms ook onzekerheid of gebrek aan informatie kan zijn waardoor mensen niet altijd weten hoe ze het zelf aan kunnen pakken. Daarnaast trekken huurders vaak pas aan de bel als ze ergens last van krijgen, zoals van de gezondheid. Dan pas wordt het een probleem en moet er wat aan gedaan worden. Alwel zou het liefst zien dat er ook gewerkt wordt aan het voorkomen van problemen als schimmel. Echter zien ze ook, net als in de gesprekken met de ervaringsdeskundigen bleek, dat er een discrepantie zit tussen weten en doen. De vraag die Alwel zichzelf stelt is: hoe krijg je mensen gemotiveerd om schimmel te voorkomen en iets te doen voordat het een probleem wordt? Het lijkt hen daarom prettig als een soortgelijke boodschap ook door andere (neutralere) partijen wordt uitgedragen. De expliciete vraag van Alwel is of de GGD ook meer de boodschap van gezond wonen én gezond woongedrag zou kunnen uitdragen in publiekscommunicatie. Het kan volgens hen helpen wanneer mensen ook vanuit een andere, onafhankelijke partij horen wat ze zelf al kunnen doen. Hetzelfde geldt voor de energiekussers volgens Alwel. Zij komen over de vloer, spreken de “taal van de doelgroep” en zouden goed iets over gezond wonen (gezond gedrag) kunnen vertellen.

HOOFDSTUK 4 HET VERSTERKEN VAN DE VERBINDING IN BELEID EN PRAKTIJK

Het versterken van de verbinding tussen gezondheid en energiearmoede moet op verschillende terreinen plaatsvinden. In dit hoofdstuk komen de concrete stappen die binnen dit project zijn gezet aan bod, evenals tips om de verbinding tussen deze onderwerpen, maar ook de verbinding met ervaringsdeskundigen te versterken.

4.1 Aanpassingen Energiebox

Naast Energiebox, die binnen dit onderzoek betrokken is, zijn er in Nederland meerdere organisaties die worden ingezet om de energiekussers op te leiden en te begeleiden. Sommige gemeenten organiseren dit zelf, in combinatie met bijvoorbeeld de energiecoaches. De core-business van deze organisaties is besparingen op energiekosten. Het kan daarom lastig zijn om de verbinding met een gezond binnenmilieu te leggen of te versterken. In dit project hebben er meerdere gesprekken plaatsgevonden om tot daadwerkelijke aanpassingen te komen. De ervaring uit zowel dit project als de desktopstudie, is dat organisaties die energiekussers leveren open staan voor tips en adviezen over ventilatie, vocht en schimmel omdat dit aansluit bij hun core-business van energie besparen. Het advies is om het gesprek vanuit deze thema's te starten en niet vanuit gezondheid.

4.1.1 Praatplaat en toevoeging infokaart

Energiebox is bereid om een aangepaste praatplaat te gaan produceren, waarin de tips van de GGD zijn opgenomen. Dit zal gebeuren zodra zij een nieuwe voorraad gaan bestellen. Momenteel hebben zij grote voorraad aan praatplaten, welke recent zijn vertaald in een extra taal. Wijzigingen op dit moment toevoegen zou veel kosten en verspilling met zich meebrengen. Er is afgesproken met Energiebox dat we een nieuwe afspraak maken wanneer er een nieuwe druk van de praatplaat wordt verwacht.

Daarnaast is Energiebox bereid om de ontwikkelde infokaart toe te gaan passen bij bewoners waar zij vocht of schimmelproblemen constateren, of bij elke bewoner die zij bezoeken indien gewenst door de opdrachtgever (gemeenten).

De adviesrapportage zal niet worden aangevuld met tips die meer bij een gezond binnenmilieu aansluiten. In de adviesrapportage wordt aan de tips of maatregelen een kostenbesparing gehangen, dit is lastiger te realiseren voor tips die betrekking hebben op de gezondheid.

4.1.2 Trainingen

Naar aanleiding van de gesprekken die zijn gevoerd zijn alle actieve energiekussers ingelicht over de adviezen en tips die zijn meegegeven door de GGD. Daarnaast is er een verdiepende bijscholing geweest over vocht, schimmel en ventileren. Momenteel worden de standaardtrainingen doorgelicht en aangepast, hierin zullen de experts vanuit team Milieu en Gezondheid van de GGD adviseren.

4.2 Infokaart

Samen met ervaringsdeskundigen is gewerkt aan een infokaart, zodat deze aansluit bij de informatiebehoefte van de doelgroep. Deze flyer gaat in op ventileren, het voorkomen van vochtproductie en vochtproblemen en (het weghalen van) schimmel. Dit waren de drie onderwerpen welke door de ervaringsdeskundigen zijn geprioriteerd. Daarnaast wordt er ook duidelijk over gezondheid gesproken en wordt kort genoemd waartoe een ongezond binnenmilieu kan leiden. Uit onze gesprekken bleek dat zij behoefte hebben aan concrete informatie over gezondheid.

Tips die de ervaringsdeskundigen hebben benoemd zijn opgenomen in de flyer, daarnaast is rekening gehouden met hun voorkeuren en wensen als het gaat om het soort materiaal en de opbouw (tekst vs. afbeeldingen). De tekst is geschreven op B1 niveau en er is gebruik gemaakt van 2 foto's die door een ervaringsdeskundige zelf zijn aangeleverd. De conceptversie is opnieuw met 13 ervaringsdeskundigen gedeeld via WhatsApp. Zij konden op deze manier hun feedback of goedkeuring geven over zowel de inhoud als de vormgeving. Er hebben 4 mensen gereageerd, zij vonden de infokaart duidelijk en overzichtelijk. Eén ervaringsdeskundige heeft aanvullende tips gegeven, welke zo goed mogelijk zijn verwerkt.

De infokaart wordt uitgedeeld door klussers van de Energiebox indien daar aanleiding voor is en aan de gemeenten aangeboden om te benutten. Gemeenten Etten-Leur, Moerdijk, Roosendaal, Altena, Rucphen en Woensdrecht zullen deze standaard opnemen in het aanbod van Energiebox. De infokaart is tevens onder de aandacht gebracht bij de inspiratiesessie over energiearmoede die georganiseerd is in kader van de Atlas Leefomgeving en wordt geplaatst op de website van de Academische Werkplaats Gezonde Leefomgeving en de website GGD Leefomgeving. De infokaarten worden daarnaast uitgedeeld bij Quiet Community en Social Klus. Ook is de infokaart als goed voorbeeld ingebracht bij een overleg tussen GGD West-Brabant en verschillende gemeenten. Gebruik van dit product door andere organisaties juichen we toe. Mocht er al gebruik gemaakt worden van een informatieproduct, raden wij aan de producten naast elkaar te leggen om te bekijken hoe het thema gezondheid (vocht, schimmel en ventilatie) versterkt kan worden met de tips die de ervaringsdeskundigen gegeven hebben.

4.3 Kernboodschappen ter inspiratie voor gemeenten en woningcorporaties

Er zijn kernboodschappen opgesteld welke kunnen worden overgenomen in visie-, koers- en beleidsdocumenten van gemeenten en woningcorporaties. Tevens kunnen deze worden opgenomen in prestatieafspraken tussen woningcorporaties en gemeenten

Kernboodschappen voor gemeenten/ woningcorporaties

Waarom is een gezond binnenmilieu belangrijk?

Mensen zijn circa 70% van de tijd in hun eigen woning. Daarom is het voor iedereen belangrijk dat het binnenklimaat prettig en gezond is. Door zorg te dragen voor een prettige temperatuur, luchtvochtigheid en ventilatie, kunnen gezondheidsklachten worden voorkomen. Gezondheidsklachten die voor kunnen komen zijn: vermoeidheid, hoofdpijn, sufheid en slaperigheid. Ook irritatie van ogen, neus en keel is mogelijk.

In veel woningen komt vocht en schimmel voor. Wonen in een woning met vocht of schimmelproblemen in de woon- en slaapkamer geeft een hogere kans op astmaklachten en een hogere kans op klachten van de hogere luchtwegen. Schimmel ontstaat vaak in vochtige woningen. De oorzaak kan zowel bewonersgedrag als een bouwtechnisch mankement zijn. Voor bewoners in energiearmoede is het een extra uitdaging om het binnenmilieu gezond te houden. Door de hoge energieprijzen is het moeilijker om de woning voldoende te verwarmen en te ventileren. Daarnaast heeft deze groep vaker al bestaande gezondheidsproblemen, welke kunnen verergeren door het leven in energiearmoede.

Tips voor gemeenten/ woningcorporaties

Zorg voor goede communicatie:

- Leg in begrijpelijke taal uit hoe bewoners hun woning het beste kunnen gebruiken.
- Vaak vinden bewoners het lastig om onderscheid te maken tussen luchten en ventileren. Het belangrijkste is om 24 uur per dag te ventileren, dus leg daar vooral de nadruk op.
- Maak gebruik van de infokaart 'Gezonde lucht in huis' van de GGD. Deel deze informatie proactief met bewoners. Zet in op preventie, want voorkomen is beter dan genezen.
- Betrek personen die door mensen in energiearmoede vertrouwd worden, zoals uit het welzijnswerk, van armoedestichtingen, energiecoaches en vrijwilligers uit buurthuizen bij het geven van voorlichting over gezond wonen.

Neem vocht, schimmel en ventilatie in relatie tot gezondheid op in prestatieafspraken. Denk hierbij aan:

- Uniforme registratie van schimmelklachten
- Snelle en klantvriendelijke opvolging na melding (inspectie)
- Het beter achterhalen van de oorzaak, inclusief bewonersgedrag waarvoor aanvullende scholing van medewerkers gewenst kan zijn
- Sneller oplossen van vochtproblemen met een bouwkundige of technische oorzaak
- Het navragen bij de huurder of problemen zijn opgelost (nazorg).

Tips voor woningcorporaties

- Geef bij isolatie, verduurzamingsmaatregelen en in onderhoudsplanung voorrang aan mensen in energiearmoede, zij zijn zowel bij kou als bij hitte extra kwetsbaar voor gezondheidsproblemen. Het verminderen van vochtproductie, verwijderen van schimmel en verbeteren van de ventilatie is bij hen extra belangrijk.
- Wanneer er op korte termijn geen grote verbeteringen aan de woning gepland zijn, is het raadzaam om praktische kleine ingrepen toe te passen. Denk aan het verbeteren van de aanwezige ventilatiemogelijkheden en het (plaatselijk) aanbrengen van mechanische ventilatie, ventilatieroosters of suskasten. Voer kleine energiebesparende maatregelen uit, zoals het aanbrengen van radiatorfolie en tochtstrips.
- Heb ook aandacht voor mutatiewoningen. Is er in de woning al schimmel aanwezig: zorg dat schimmel goed wordt verwijderd en maak daarna eventueel gebruik van schimmelwerende verf.
- Systemen voor ventilatie, verwarming en zonwering moeten eenvoudig te bedienen en onderhouden zijn.

4.4 Versterken van verbinding: ervaringsdeskundigen

Voor mensen die in energiearmoede leven kan het moeilijk zijn om gezonde keuzes te maken als het gaat over het binnenmilieu, vooral wanneer zij (soms onterecht) het gevoel hebben dat gezondere keuzes meer geld kosten. Om hen te kunnen helpen bij het maken van bepaalde keuzes is het essentieel om het perspectief van mensen in energiearmoede beter te begrijpen. Hiertoe zal eerst gewerkt moeten worden aan het leggen van verbindingen. Tips die daarbij kunnen helpen, zijn als volgt:

- Zoek lokale organisaties op om in verbinding te komen met mensen in energiearmoede: de mensen (of sleutelpersonen) die daar werken als vrijwilliger of als werknemer zijn vaak bekend in de wijk en weten goed wat de juiste manier is om in verbinding te komen met ervaringsdeskundigen. Voorbeelden daarvan zijn het aansluiten bij koffie/thee inloopmomenten, bijeenkomsten in een buurthuis of op een andere ontmoetingsplek.
- Wees helder in het doel van het project en wees duidelijk in wat ervaringsdeskundigen kunnen verwachten en wat deelname hen kan opleveren: de stem van ervaringsdeskundigen die gehoord wordt. Dit geldt ook voor de sleutelpersonen, gedurende dit project zijn wij enorm geholpen en ondersteund door de sleutelpersonen, mede omdat zij ook nut en noodzaak van dit project inzagen. Neem hen hier daarom goed in mee.
- Werk aan vertrouwen: stel jezelf in eerste instantie voor als mens en niet als gemeente, woningcorporatie of GGD, voeg in en heb belangstelling voor de leefsituatie, luister naar het verhaal van de ervaringsdeskundigen: de persoonlijke klik komt doorgaans snel.
- Stem je methoden goed af op de doelgroep: individuele interviews kunnen voor sommigen als intimiderend worden gezien, terwijl anderen zich niet prettig voelen in een groep. Door als duo onderzoekers te werken, konden we ons flexibel opstellen en soms in groepjes werken en soms individueel een gesprek aangaan. Probeer van tevoren te peilen wat bij de doelgroep past. Denk hierbij ook aan alternatieve methoden zoals de Public Prompt Cards (fotomateriaal) die in dit onderzoek zijn gebruikt; dit helpt om écht de stem van ervaringsdeskundigen te horen en het gesprek te laten leiden door termen en omschrijvingen die zij gebruiken. Gebruik eenvoudige taal en bij taalproblemen is er altijd wel ergens een oplossing te vinden, doordat er bijvoorbeeld een sleutelpersoon is die kan meehelpen.
- Verlaag drempels om deel te nemen aan het onderzoek: stel je flexibel op. In het geval van dit project genoot het niet de voorkeur om gesprekken op te nemen of om direct op een laptop mee te typen. Sluit daarnaast geen mensen buiten die op basis van criteria niet mee zouden mogen werken aan het onderzoek, maar die wel bij de natuurlijke groep behoren.

4.5 Versterken van verbinding: tussen en binnen organisaties

Er is nog veel te winnen als het gaat om het versterken van de verbinding tussen gezondheid (de thema's vocht, schimmel en ventilatie en gezondheidsgevolgen daarvan) en energiearmoede binnen gemeenten, woningcorporaties, uitvoerders van Energiefixers en GGD'en. Maar ook tussen deze organisaties zal een sterkere verbinding de aanpak van energiearmoede verder verstevigen.

4.5.1 Inspiratiesessie Atlas Leefomgeving

Naast de gesprekken die zijn gevoerd met gemeenten in onze GGD-regio, is er gedurende het project een inspiratiesessie georganiseerd via de Atlas Leefomgeving. 103 deelnemers hadden zich aangemeld, welke allemaal de presentatie en het verslag van de sessie ontvangen. Er waren 64 deelnemers aanwezig bij de sessie. Hieronder waren verschillende gemeenten (o.a. Halderberge, Roermond, Assen, Middelburg en 's Hertogenbosch). Daarnaast waren er veel GGD'en aanwezig (zoals Zeeland, Groningen, Drenthe, Hollands Midden). Verder was een omgevingsdienst vertegenwoordigd en meerdere veiligheidsregio's, maar ook het Ministerie BZK, VWS, RWS, het Longfonds, enkele adviesbureaus en deelnemers uit België (Vlaanderen, Antwerpen). De sessie draaide om inspireren tot het leggen van verbindingen, waarbij de verschillende tips en handvatten ook meegegeven zijn aan de verschillende deelnemers. Er was vanuit de verschillende organisaties veel interesse voor het ontwikkelde informatieproduct. Opvallend was dat 35% van de deelnemers nog geen concrete plannen had binnen zijn of haar organisatie op het gebied van energiearmoede, 35% wist dit niet. Wel gaf 34% van de deelnemers aan dat binnen de organisatie gezond wonen onderdeel is of zal worden van activiteiten rondom verduurzaming en/ of energiearmoede. Mogelijk gaat het hierbij vooral om activiteiten rondom verduurzaming.

4.5.2 De Groene Huisvesters Academie

De Groene Huisvesters Academie is een open platform van woningcorporaties in Nederland die zich inzetten om de transitie naar een duurzame sociale huursector te versnellen. In het Academie programma is bijgedragen aan een webinar over de aanpak van schimmel door alvast kort te verwijzen naar resultaten van dit project over energiearmoede. In het najaar van 2024 zullen we via een webinar over energiearmoede uitgebreider op dit project en de resultaten terug komen.

4.5.3 Werkgroep Binnenmilieu van GGD GHOR NL

Aan de voorzitter van de werkgroep Binnenmilieu van GGD GHOR NL, tevens de mentor van dit project, is het aanbod gedaan om de resultaten te presenteren aan de werkgroep, met het verzoek om verdere acties ook na de projectperiode te bewaken en te borgen. Dit zal na de zomervakantie van 2024 plaatsvinden.

4.5.4 Halfjaarlijkse monitoring bij gemeenten over energiearmoede beleid

TNO verzorgt halfjaarlijks een monitor bij gemeenten over de stand van zaken van het energiearmoedebeleid. Aan de betreffende onderzoekers is gevraagd of in deze monitor een extra vraag opgenomen kan worden over de aandacht van de gemeenten voor gezond wonen bij energiearmoedebeleid. De voorbeeld vraag die in ons project is toegepast in de webinar van de Atlas Leefomgeving en de resultaten op deze vraag zijn als voorbeeld onder de aandacht gebracht.

4.5.5 Tips voor het versterken van de verbinding tussen en binnen organisaties

Net als de tips om de verbinding met ervaringsdeskundigen te versterken, zijn er ook tips opgesteld om de verbinding tussen en binnen organisaties te versterken als het gaat om een gezond binnenmilieu en energiearmoede.

Voor iedereen

- Geef financieel toegankelijke adviezen: adviseer bijvoorbeeld over het gebruik van goedkope huismiddelen in plaats van dure merken. Betrek hiervoor de ervaringsdeskundigen en maak gebruik van hun eigen tips: vaak zijn ze erg vindendrij.
- Creëer bewustzijn bij verschillende organisaties als een eerste stap: agendeer hiertoe gezond wonen vaker op de agenda bij verschillende domeinen binnen de gemeente (duurzaamheid, sociaal domein, gezondheid). Hetzelfde geldt voor agendering bij woningcorporaties; heb het binnen verschillende afdelingen over gezond wonen (verduurzaming, regulier onderhoud, vernieuwingen, klantcontacten).
- Benoem gezondheid in het eigen communicatiemateriaal naar inwoners expliciet: tips die zowel helpen bij besparingen maar ook bij gezond wonen (vochtproductie verminderen, schimmel weghalen en zorgen voor ventilatie) worden gezien als win-win.
- Kijk kritisch naar het materiaal wat al is ontwikkeld binnen de eigen organisatie. Staan hierin adviezen die erg gericht zijn op besparingen, maar wellicht een negatief gevolg kunnen hebben voor de gezondheid? Kan er nog iets worden toegevoegd waardoor de tips bijdragen aan een gezond binnenmilieu? Staan er adviezen in die financieel niet haalbaar zijn voor mensen in energiearmoede, en kunnen deze vervangen worden door adviezen die wel financieel haalbaar zijn? Dit kan je ook met de GGD in jouw regio bespreken.
- Borg structurele samenwerking tussen gemeenten, woningcorporaties, ervaringsdeskundigen, GGD (expertise milieu en gezondheid), uitvoerder SPUK energiearmoede of SPUK isolatie.

Voor gemeenten

- Werp geen drempels op in je beleid; maak regelingen en informatie goed toegankelijk. Zorg ervoor dat informatie via meerdere kanalen beschikbaar is. Bespreek ook of het mogelijk is bij maatregelen voorrang te geven aan mensen (wijken/ buurten) met energiearmoede.
- Bij gemeenten is momentum aanwezig voor advisering bij (energie)armoedebeleid, isolatie en verduurzamingsbeleid, denk aan kernboodschap over vochtproductie, schimmel en ventilatie in relatie tot gezondheid. Een handzame factsheet is die uit een recente Europese studie (O'Conner et al, 2024) .
- Denk na over de middellange termijn: hoe verder na de SPUK Energiearmoede? Kan een aanpak energiearmoede geborgd worden binnen de gemeente? Na de SPUK zal niet iedereen in energiearmoede geholpen en bereikt zijn. Denk daarom alvast na over hoe energiearmoede na afloop van de SPUK wordt geborgd. En betrek langere termijn beleid rondom isolatie en verduurzaming van woningen.
- Neem gezond binnenmilieu in de aanbesteding en uitvoering van de SPUK energiearmoede, SPUK isolatie of verduurzamingsprogramma's op. Neem op dat er tips met bewoners moeten worden gedeeld over het verminderen van vochtproductie, het weghalen van schimmel en het stimuleren van ventilatie, en hoe dit met gezondheid van de bewoners samenhangt. Hiervoor kan de in deze studie ontwikkelde flyer worden opgenomen in de materialen van de uitvoerder. De genoemde aanpakken wordt versterkt wanneer gezondheid hierin ook wordt opgenomen.
- Zet gezondheid op de agenda bij overleg tussen gemeente en woningcorporatie, en zorg dat kernboodschappen over vocht, schimmel en ventilatie in relatie tot gezondheid daarin gegeven worden.

Voor woningcorporaties

- Maak gebruik van de kernboodschappen bij de opstelling van koers- of visiedocumenten. In prestatieafspraken kan er gevraagd worden of en hoe mensen (wijken, buurten) in energiearmoede betrokken worden en voorrang krijgen bij isolatie, verduurzaming of op onderhoudsplanning. Ter inspiratie kan deze [handreiking](#) worden gebruikt.
- Heb het over vocht, schimmel en ventilatie en de samenhang met gezondheid in prestatieafspraken tussen woningcorporaties en gemeenten.

Voor GGD'en

- Wijs als GGD de gemeenten binnen jouw regio op de informatieflyer rondom ventileren, vocht en schimmel. Zij kunnen deze dan laten inzetten door de uitvoerders van de SPUK energiearmoede.
- Verbind het thema gezond binnenmilieu actief aan gemeenten en woningcorporaties. Inventariseer of en op welke manier gemeenten en woningcorporaties in jouw regio bezig zijn met een gezond binnenmilieu, kan dit worden versterkt?
- Vraag aandacht voor de gezondheid van mensen in energiearmoede.

Voor organisaties die energiekussers inzetten

- Als organisatie die energiekussers inzet: kijk kritisch naar de trainingen, kunnen deze versterkt worden zodat gezondheid ook wordt meegenomen? Vraag eventueel de GGD in de betreffende regio om hulp.

Voor onderzoeksinstellingen

- Neem in de monitoring van uitvoeringsprogramma's rondom energiearmoede, isolatie of verduurzaming vragen op over gezond binnenmilieu (vocht, schimmel, ventilatie en samenhang met gezondheid), zodat gevolgd kan worden in hoeverre de verbinding tot stand komt.

HOOFDSTUK 5 CONCLUSIE

Woningcorporaties zetten zich in om de woningvoorraad te verduurzamen. Naar verwachting duurt dit nog meerdere jaren. Tot die tijd blijven de huurders in energiearmoede een belangrijke groep om prioriteit aan te geven bij beleidskeuzes. Deze inwoners hebben meer gezondheidsproblemen en door vocht, schimmel en gebrekkige ventilatie kunnen deze gezondheidsproblemen ontstaan of verergeren.

Door de concrete tips en de ontwikkelde infokaart van de ervaringsdeskundigen en de milieu- en gezondheidsdeskundigen uit deze studie te benutten, kunnen mensen in energiearmoede op een begrijpelijke manier hun energiekosten laag houden, terwijl zij het binnenmilieu zo gezond mogelijk houden of zelfs verbeteren. Dankzij de openheid en het delen van hun eigen verhalen en ervaringen in deze studie is energiearmoede onder huurders beter geagendeerd bij en binnen de verschillende domeinen van gemeenten en woningcorporaties en wordt dit verbonden aan het werk van energiekussers. De opgestelde kernboodschappen kunnen helpen om daar concreet vorm aan te geven. Zo wordt gezamenlijk bijgedragen aan gezond en duurzaam wonen voor mensen in energiearmoede.

HOOFDSTUK 6 LITERATUUR

Abma TA (2005). Responsive evaluation in health promotion: its value for ambiguous contexts. *Health Promotion International* 20(4), 391-397.

Bentley R, Daniel L, Li Y et al (2023). The effect of energy poverty on mental health, cardiovascular disease and respiratory health: a longitudinal analysis. *The Lancet Regional Health – Western Pacific* 35:100734. doi:10.1016/j.lanwpc.2023.100734.

Bosman C, Kroesbergen HT, Stoopendaal M (2024). Een ongunstig binnenmilieu als mediërende variabele tussen energiearmoede en gezondheid: een verkenning. TSG, 2024 (in druk).

Champagne SN, Phimister E, Macdiarmid JI et al (2023). Assessing the impact of energy and fuel poverty on health: a European scoping review. *European Journal of Public Health* 33:764-770. doi:10.1093/eurpub/ckad108.

Coulburn L, Miller W (2022). Prevalence, Risk Factors and Impacts Related to Mould-Affected Housing: An Australian Integrative Review. *International Journal of Environmental Research and Public Health* 19:1854. doi:10.3390/ijerph19031854.

GGD Gezondheidsmonitor voor volwassenen en ouderen (2022).

Jessel S, Sawyer S, Hernández D (2019). Energy, Poverty, and Health in Climate Change: A Comprehensive Review of an Emerging Literature. *Frontiers in Public Health* 7:1-19. doi:10.3389/fpubh.2019.00357.

Kerr J, Cheers J, Gallegos D et al (2023). *The art of co-design*. Amsterdam: BIS Publishers.

Marmot Review Team (2011). *The Health Impacts of Cold Homes and Fuel Poverty*. In te zien via: [the-health-impacts-of-cold-homes-and-fuel-poverty.pdf](https://www.instituteofhealthequity.org/publications/marmot-review-the-health-impacts-of-cold-homes-and-fuel-poverty) (instituteofhealthequity.org)

Middlemiss L, Ambrosio-Albalá P, Emmel N et al (2019). Energy Poverty and Social Relations: A Capabilities Approach. *Energy Research and Social Science* 55: 227–235. doi:10.1016/j.erss.2019.05.002

Pellicer-Sifres V, Simcock N, Boni A (2021). Understanding the multiple harms of energy poverty through Nussbaum's theory of central capabilities. *Local Environment* 26(8): 1026-1042. doi:10.1080/13549839.2021.1952968

O'Connor E, Hannifiy C, Fiorini A, Tourkolias C, Vreede C de, Pisa R, Schellekens R, D'haens L, Wildiers S, Vermeiren R (2024). *The correlation between energy efficiency and health. Concerted Action for the Energy Efficiency Directive*.

Ooij C van, Muijden K van, Peuchen R, Straver K, Bijvoet J, Wijnhuizen E (2023). *Verhalen van mensen in een kwetsbare situatie: Resultaten van een interviewstudie met energiearme huishoudens*. Amsterdam: TNO.

Quiet Nederland (2023). *Brief aan commissie sociaal minimum met enquêteresultaten onder de leden*, quiet.nl/media/rdbhgw3b/26062023-bijlage-brief-commissie-sociaal-minimumdocx, 2 juni 2023.

Riet J van de, Kuzee-Hoogeveen R, Voerman E, Walch D (2023). *Energie en armoede: het belang van het borgen van de stem van mensen in armoede*. DuurzaamDoor.

RIVM (2012). GGD-richtlijn medische milieukunde: Schimmel- en vochtproblemen in woningen. Bilthoven: RIVM.

Stoopendaal M, van Loon L (2023). Een ongezond binnenmilieu ten gevolge van energiearmoede onder huurders: Welke keuzes worden er gemaakt en waarom? Breda: GGD West-Brabant i.o.v. Academische Werkplaats Gezonde Leefomgeving.

TNO (2023). Halfjaarlijkse monitoring bij gemeenten over de uitvoering van energiearmoedebeleid. Amsterdam, TNO.

Van Maurik R, Mulder P, Verstraten P (2023). Gezondheidskosten en energiearmoede. TNO. <https://publications.tno.nl/publication/34640440/YyUGjI/TNO-2023-gezondheidsrisico.pdf>